

જીવનનું રહસ્ય

ટોલ્સ્ટોય

પ્રકાશક :

સી. જમનાદાસની કંપની

મુંબઈ નં. ૨.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૬૨૭૫ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ જીવનનું ૨૬૨૫

વિષય ૬૧૪૨: ૩

મહાત્મા ટોલ્સ્ટોય

જીવનનું રહસ્ય

કેપ્ટેન વાતાગિઓનો કંચક

મહાત્મા ટૉલ્સ્ટૉય

સી. જી. મનાહાસની કંપની : મુંબાઈ ૨

ગુજરાતીમાં ઉતારનાર :

ચણવન્ત મ. દેશાઈ B. A. L.L. B.

પ્રકાશક : જમનાદાસ લક્ષ્મીદાસ

સી. જ મ ના દા સ ની કં પ ની

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબાઈ, ૨

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૌપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૯૨૭

આવૃત્તિ પહેલી

સર્વ હક પ્રકાશકને સ્વાધીન

કિંમત ૮ આના

મુદ્રક :

ચીમનલાલ ઈશ્વરલાલ મહેતા,

મુદ્રણસ્થાન : વસંત મુદ્રણાલય

બી કાંટા રોડ : અમદાવાદ.

પ રિ ચ ય

૨ શિયાનાં કાન્તિવાદી સાહિત્યકાર તરીકે કાઉન્ટ લીઓ ટાલ્સ્ટોયનું નામ જગમગ્ન છે. તેના કરતાં તો સાધુજીવનનાં આદર્શ તરીકે તે વિશ્વવંદ્ય મહાત્માઓની કોટીમાં વિરાજે છે. એ પદ પામતાં પહેલાં એમણે પોતાનું અદ્ભૂત તપોબળ જગતને બતાવી આપ્યું હતું.

સમાજમાં સર્વત્ર દેખાતી ભયંકર કંઈક જાણીતી ભરી વિલક્ષણતાને લીધે જ એમના વિચારનું અને જીવનનું અદ્ભૂત પરિવર્તન થયું છે, એ વાતનું સમર્થન કરતાં મો. બોબોરીકન નામના લેખક લખે છે: "...તેઓ દૈત્યપૂર્વક માની રહ્યા છે કે શ્રીમંત કુટુંબનું વર્તન છેક જ પાપમાં ડૂબેલું હોય છે. એક વખત ધરનાં સ્ત્રી વર્ગને તેમણે કહ્યું: આવું વર્તન તમને ગમે છે કેમ ? એ વર્તનથી તમને શરમ નથી આવતી ? છાતીનો લગભગ અર્ધો ભાગ ખુલ્લો રહે એવો પોષાક પહેરીને, તમે કંકડતી તાંબાનાં દિવસોમાં નાચમાં જાવ છો. નૃત્યગૃહમાં તો અગ્નિની ગરમી પુષ્કળ હોય છે એટલે તમને કંઈ લાગતું નહિ હોય. પણ તમારા ગાડીવાળાને સવારના ચાર વાગ્યા સુધી, બરફ પડતું હોય એવી ખુલ્લી જગ્યામાં ઉભું રહેવું પડે તે માટે તમને કંઈ જ લાગતું નથી ? અરે ! તેને બે માયા ભર્યા શબ્દો તો કહો અને આ શબ્દો ઉચ્ચારતાં તેમનું હૃદય કેટલું વિદીર્ણ થતું હશે તે તેમનાં મુખ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાતું હતું."

એવા અસંખ્ય અનુભવોને પરિણામે તેમના વિચારનું ધ્યેય અમજીવી ગરીબોનાં જીવન તરફ દોડવા લાગ્યું. તેમણે પોતે જ એક ટેકાણે લખ્યું છે, "પાર્લામેન્ટની શબ્દજળ કરતાં આ ગરીબ લોકોના વિચાર મને સેંકડો ગણા મહત્વના લાગે છે. લાખો માણસો જે પરિસ્થિતિમાં રહે છે અને કેવળ જીવન માટે તરફડીયાં મારે છે, તે પરિસ્થિતિમાં જાતે જાંબને રહ્યા સિવાય, અને એ વાત પ્રત્યક્ષ ચક્ષુથી જોયા સિવાય બેહુતોનાં તરફડીયાંનું મહત્વ શું છે તે કદિ પણ સમજાશે

નહિ...જે લાખો માણસોનાં અરબલિત પરસેવાથી આપણે સુશિક્ષિત બની, એશઆરામ ભોગવીએ છીએ, તેમના રૂઢીપંથી મુક્ત થવા પ્રયત્ન કરવો એ આપણું આદ્ય કર્તવ્ય છે. ” અને આ સિદ્ધાંતને અનુસરી, ટૉલ્સ્ટૉયે પોતાની તવંગર હાલતનો ત્યાગ કરી, શુદ્ધ શ્રમજીવી પ્રમાણે કષ્ટ સહન કરી, સાદાધમાં રહેવા લાગ્યા. ત્યારે “ શ્રીમંત અને સુશિક્ષિત માણસો પ્રત્યે મારા મનમાં વિલક્ષણ પ્રકારનો તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થયો. એ લોકોનો માનવ જન્મ વ્યર્થ છે એમ મને સ્પષ્ટ સમજવા લાગ્યું. અને હંમેશ તન્તોડ મહેનત કરનારા લોકોનાં જીવનમાં કંઈક સાર્થકતા છે એની મને ખાત્રી થવા લાગી.”

મહાત્મા ટૉલ્સ્ટૉયનો બીજો સિદ્ધાંત વિશ્વબંધુત્વ અને પ્રેમ-દયા ધર્મમાં સમાધિ જાય છે. “ Love is God and he that dwelleth in love, dwelleth in God and knoweth God.” આ બાધબલ વચનમાંથી તેમણે જગતનું સાચું રહસ્ય તારવ્યું છે. પણ એમના પ્રેમની લાવના સંકુચિત નથી. “ ફક્ત મિત્રો પરજ પ્રેમ રાખનાર માણસ કંઈ નવું કરતો નથી. પણ પોતાના શત્રુપર પણ પ્રેમ રાખવો એ ભગવાનની આજ્ઞા છે. ઇશ્વરથી ડરીને અને આપણી સહવિવેક બુદ્ધિને અનુસરીને આપણે આપણું વર્તન રાખીએ તો તેથી ફક્ત એક દેશનું તો શું, પણ સમગ્ર માનવજાતિનું કલ્યાણ થશે અને માનવહૃદયમાં બંધુ ભાવ જન્મીત થઈ જગતમાં એકથ વ્યાપશે, એવી એમની દૃઢ માન્યતા હતી. કદાચ આ સિદ્ધાંત અવ્યવહાર લાગે, પણ ટૉલ્સ્ટૉય તો ભાર પૂર્વક જણાવે છે કે: “ જે સિદ્ધાંત પોતાના અંતરાત્માને સત્ય લાગે તેને આચારમાં મૂકવાની તત્પરતા જનસમાજમાં ન હોય અને તેટલાજ ખાતર આપણે તે આચારમાં ન લાવીએ તો આપણને તત્વવ્યભિચારનો રોગ લાગુ પડે છે.” અને એ વ્યભિચારને લીધેજ જગત વિનાશ તરફ જતું જાય છે.

આ અને એવા અનેક આદર્શ વિચારો ટૉલ્સ્ટૉયનાં હૃદયનાં મંથનરૂપ નવનીતની જેમ તરી આવ્યા હતા. પરંતુ તે પોતેજ જણાવે

છે તેમ તે સર્વનો ઉપદેશ કરવાનો પ્રયત્ન લેખકે કર્યો નથી. “કારણ મને ઉપદેશ કરતાંજ આવડતો નથી. ઉપદેશ દેવાનો મનમાં ઉભરો તો થઈ આવે પણ મારી પોતાની કૃતિને જોઈ મન પાછું પડે છે. લોકોને ઉપદેશ કરવો હોય તો શબ્દોથી નહિ પણ પ્રત્યક્ષ આચરણથી કરવો એવી મારી ઇચ્છા છે.”

એ ઇચ્છાને એમણે કૃળાભૂત પણ કરી. અને એ સિદ્ધાંતને કળાના તાંતણામાં ગુંથવા લાગ્યા. આમાં દંતકથાઓ અને પુરાણોની વાતોમાં રહેલા નીતિ તત્ત્વો તેમને ઘણા મદદ રૂપ થઈ પડ્યા. જૂને ચીલેજ ચાલતી દુનીયાને ઈશ્વર પ્રત્યેની દૃઢ શ્રદ્ધાને લીધે ઓછાં દુઃખ-વાળી અને મૃત્યુની વેદના વિનાની એમની કલ્પના સૃષ્ટિનાં સ્વપ્ન એમણે ગરીબ ખેડૂત જીવનની સાદી વાર્તાઓ દ્વારાજ બતાવ્યા.

એમનાં સત્ય કથનોના ધુંટડા બલે કડવા લાગે. પણ એમની કળાની અસર ફક્ત રશિયન સાહિત્ય પરજ થઈ છે એટલું નહિ, પણ તેનાં જીવનમાં પણ તેણે નવું જોમ આપ્યું છે. એક હૃદય ખીળ હૃદય સાથે વાત કરતું હોય એવી તેની સરળ શૈલી વાંચનારનાં હૃદય તંતુઓને એકદમ સ્પર્શી ઉઠે છે.

કળા વિશે તેમણે એક ઠેકાણે જણાવ્યું છે: “માનવજાતની ખરી સેવા બળવનારો કળાકાર તો તેજ છે કે જે મનુષ્યનાં મનની નિદ્રિત જાવનાઓને જાગૃત કરી, કળાનું રહસ્ય તથા ઉચ્ચ ધ્યેય તે સામાન્ય માણસોના હૃદયમાં ઉતારી શકે.

કળાના એમનાં એ ધ્યેયને ગુજરાતી સાહિત્યકારોએ પણ છેલ્લાં દસ-પંદર વર્ષથી જાણે અજાણે અપનાવી લીધું છે.”

એમની કેટલીક વાર્તાઓના સંગ્રહ પ્રગટ થઈ ચૂક્યા છે. છતાંય તેમની કેટલીક લાક્ષણિક વાર્તાઓ ગુજરાતીમાં ઉતારવાની ઇચ્છા રોકવા મન થતું થતી. કારણ કે ગુજરાતનાં આજનાં મંથનકાળમાં એવા વિચારશીલ મહાત્માઓની અનુભવ કથાઓ ઘણું મહત્વનું કાર્ય સાધી શકે.

સંગ્રહને ‘ જીવનનું રહસ્ય ’ એવું નામ અપાયું છે તે સકારણ છે. કારણ કે આમાંની ઘણી ખરી વાર્તાઓમાં મહાત્મા ટોલ્સ્ટોયે તેનીજ અર્થા આદરી પ્રેમ અને દયાનાં જીવન મંત્રને વધારે સ્પષ્ટતાથી રજૂ કર્યા છે.

છતાંય એ વાર્તાઓને વાર્તાઓ કહેવી કે કેમ એ વિચારવા જેવું છે. ખરૂં જોતાં તો એમાં ટોલ્સ્ટોયે પોતાનાં હૃદયનાં સંગીત સૂરોનેજ વાર્તાનાં સ્વરૂપમાં જનતા સમક્ષ મૂક્યા હતા. એ સૂરોને ગુજરાતીમાં ઉતારવાનો આ નમ્ર પ્રયાસ છે. પારકાનાં સંગીત સૂરોને ઝીલનાર ગાનારો ક્વચિત મૂળ આલાપમાં ફેરફાર કરવાની સ્વતંત્રતા લઇ શકે. એ નકલી ફેરફાર જો અસલ સૂરને વધારે માધુર્યવન્તો કરે, તો અસલ સંગીતનીજ એ ખૂબી છે. અને જો એમાં ભૂલ કરે ત્યાં એ દોષ નકલી ગાનાર નોજ હોયને !

મુંબાઇ

૧૫ : ૯ : ૩૧

યશવન્ત મ. દેશાઇ

*

અ નુ ક મ

પ્રેમનું મહારાજ્ય	.	.	૧
ભભૂકતી જ્વાલા	.	.	૧૫
જીવનનો મર્મ	.	.	૩૧
જગતનો જત્રાણુ	.	.	૫૫
જીવનનું સત્ય	.	.	૭૧
ક્ષણભંગુર વૈભવ	.	.	૮૦
જૂનો જમનો	.	.	૮૫
ત્રણ પ્રશ્ન	.	.	૯૧
જીવન	.	.	૯૯

अवनतुं रहुस्य

Withhold not good from them to whom
it is due, when it is in the power
of thine hand to do it.

*

Say not unto thy neighbour, Go, and
come again, and tomorrow I will give;
when thou hast it by thee.

—*Solomon*

પ્રેમનું મહારાજ્ય

આપણે મૃત્યુમાંથી જીવનમાં આવ્યા તેનું કારણ પ્રેમ.
જે પોતાના બંધુઓ તરફ પ્રેમ નથી રાખતો તે મૃત્યુને
પોતાની સમીપ ખેંચતો જાય છે. વહાલાંઓ, ચાલો આપણે
એક બીજાને ચાહીએ કારણકે પ્રેમ એ પરમેશ્વર છે અને જે
પ્રેમ રાખે છે તે હંધરનોજ બાળ છે. “સંત જોન”

૨સ્તા ઉપર પડતી બારી આગળ બેસી જીગન દરજી હંમેશ કપડાં
સીવ્યા કરતો. હા ! એ ખરું કે બારીમાંથી રસ્તે જનારાઓની
ઝાંખી માત્રજ થઇ શકતી, પણ તેની કાંઈ શીકર નહિ, જીગન ફક્ત
ચાલ ઉપરથીજ માણસોને પારખી શકતો. ઘણાં વર્ષથી એ ગામમાં
રહ્યો હતો એટલે એને ઘરાકી પણ ઠીક જામી હતી. એટલે પડોશના
ઘણાં થોડાં કપડાં એવાં હશે કે જે એણે સીવ્યાં ન હોય. અથવા
જેના પર ભલમનસાધથી એકાદ બે ટાંકા એણે મારી ન આપ્યા
હોય. અને લોકોને પણ એના કામથી સંતોષ હતો. એનું સીવેલું ટકે
ઘણું. દોરા પણ એ સારા વાપરે અને સીલાઇ પણ ઓછી લેવાનો

અને એ ઉપરાંત એનો વાયદો પણ ખોટો પડે નહિ; એટલે એક વખત એની પાસે આવેલો ઘરાક કોઈ દિવસ ખીજે જાયજ નહિ. તે પ્રમાણિક માણસ ગણાતો. પણ વૃદ્ધાવસ્થામાં તો પોતાના આત્માનો વધારે વિચાર કરતાં કરતાં તે ઈશ્વરની વધારે નજીક જતો હતો.

તેની જીવાનીમાંજ પત્નીના અકાળ મૃત્યુનો ધા તેના પર પડ્યો હતો. જીવન એને અસાર, લાગત પણ પ્રેમાળ પત્નીના સ્નેહના ફળરૂપ એક પુત્ર તેને આંગણે રમતો હતો. તેની આગળની બે છોકરીઓ બચપણમાંજ મરણ પામી હતી, એટલે આ એકના એક સંતાન તરફ હવે જીવનનું સર્વસ્વ કેંદ્રિત થયું. પહેલાં તો એને થયું કે પોતાની બેનને ત્યાં એને મોટો થવા દઉં, પણ પાછળથી મારા છોકરાને પારકા કુટુંબમાં રહેવું ગમે કે નહિ પણ ગમે એમ ધારી પોતાની સાથેજ તેણે છોકરાને રાખ્યો. પરંતુ પુત્ર સુખ એને નસીબે ઈશ્વરે લખ્યું નહોતું. છોકરો જરાક મોટો થઇ, બાપને થોડી મદદ લાગતો થયો. એ આનન્દના અનુભવનું પ્રથમ ટીપું પણ જીવન પીએ તે પહેલાં તો એ માંદો પડી, સાત દિવસે મૃત્યુની અખંડ નિદ્રામાં સૂતો.

આ અચાનક આક્રમણ કુંગર નીચે દટાયલા જીવનને કોઇપણ માણસ દીલાસો આપી શક્યો નહિ. તેનું અશાન્ત મન ધીમે ધીમે ઈશ્વરના અન્યાય પર દુઃખી નિસાસા નાંખવા મંડ્યું. એને જીવન એટલું તો હેતુ વગરનું લાગ્યું કે પોતે ઈશ્વરને, મોતને માટે પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો અને પોતા જેવા બુદ્ધને જીવતો રાખી, કુમળા બાળકના પ્રાણ હરનાર દૈવને શીટકારવા લાગ્યો. ઈશ્વરમાંથી તેની શ્રદ્ધા ધીમે ધીમે એટલી તો ઉઠી ગઇ કે તેણે મંદીરમાં જવાનું પણ બંધ કર્યું.

અકસ્માત એવું બન્યું: એક વૃદ્ધ જત્રાણુ જીવનની દુકાને આવી ચઢ્યો, તેનું સ્વાગત કરી, દરજી તેની સાથે વાતચીતમાં તક્લીન બન્યો. પોતાની અપાર વેદનાની વાત કરતાં, જીવન બોલ્યો:

“ મને હવે ઇશ્વરનો ડર નથી. હું તો હવે મોતનેજ માગુ છું. મારા જીવનમાં હવે કોઈ જાતનો મોહ રહ્યો નથી. ”

“ તમારે એમ ન બોલવું જોઈએ. ઇશ્વરનાં કૃત્યોની ટીકા કરવાનો આપણને અધિકાર નથી. આપણી પોતાની સંકુચિત સુદ્ધિ પર નહિ, પણ ઇશ્વરી નિયમોમાં આપણે શ્રદ્ધા રાખવી જોઈએ. ઇશ્વરને એજ યોગ્ય લાગ્યું હશે કે તમારો પુત્ર મરવો જોઈએ. માટે એજ યોગ્ય હશે. જો એમાં તમને નિરાશા લાગતી હોય તો એનું કારણ એજ કે તમારી સ્વાર્થી મોજ મઝાને માટે તમે વધારે જીવવા માગતા હો. ”

“ ત્યારે મારે શાને માટે જીવવું ? ” જગને પૂછ્યું.

“ ઇશ્વરને માટે ” સાધુએ આકાશ તરફ દષ્ટિ કરી કહ્યું, “ તેણેજ તમને જીવન આપ્યું છે. માટે તમારે તેને માટેજ જીવવું જોઈએ. જ્યારે એને માટે તમે જીવતાં શીખશો, ત્યારેજ નિરાશા તમારો ત્યાગ કરશે અને આ જીવનના દુઃખ પણ ખમવાં સહેલાં લાગશે. ”

જગન થોડી વાર ચૂપ રહી, પાછો બોલ્યો: “ પણ ઇશ્વરને માટે હું કેવી રીતે જીવું ? ”

“ ઇશ્વરેજ આપણને એ માર્ગ બતાવ્યો છે. ” વૃદ્ધે જવાબ આપ્યો, “ તમને વાંચતા તો આવડે છે. બધા ધર્મનાં પુસ્તકો વાંચો તો તમે ઇશ્વરને માટે જીવતાં શીખી જશો. ”

આ શબ્દોથી જગનના અંતરમાં દૃઢ અસર થઈ. અને ધર્મનાં પુસ્તકો વાંચવાનું તેણે શરૂ કર્યું, પહેલાં તો એનો વિચાર એવો હતો કે વાર તહેવારે એ ગ્રંથો વાંચવા, પણ એક વખત વાંચવા માંડ્યા પછી, એના આત્માને એમાંથી એવી તો અપૂર્વ શાન્તિ મળવા લાગી કે એ પુસ્તકોનીજ એને લગની લાગી. એટલે એક દિવસ પણ એવો ન જાય કે એણે કંઈ વાંચ્યું ન હોય. એક વખત તો રાતના વાંચતાં વાંચતાં દીવાનું તેલ પણ પુરું થયું.

આમ રોજ વાંચે અને જેમ જેમ વધારે વાંચે તેમ તેમ એ શીખ્યો કે માનવિની શી ફરજ છે અને માણસ પ્રભુમય જીવન કેવી રીતે ગાળી શકે. પહેલાં તો સૂવા જાય ત્યારે પોતાનાં છોકરાંનું નામ દર્ધ તે રડ્યા કરતો પણ હવે તો ‘સચ્ચિદાનંદ’ એમ નામ લઈ નીરાંતે પોઢી જાય.

ત્યાર પછી છગનના જીવનનું અજબ રીતે પરિવર્તન થયું. પહેલાં તો રજાનો દિવસ હોય તો સાંજે હોટલમાં જઈ એકાદ બે કપ ચાહના પી જતો. કોઈકવાર તો દારૂની બાટલી લેવામાં પણ તેને વાંધો નહોતો. અને અઠંગ પીનારો નહિ છતાં પણ ઘણીકવાર દારૂથી ટેં થઈ ગમે તેમ જુમાજુમ કરતો ઘર ભણી આવતો. પરંતુ હવે તો સવારથી ઉઠી, કામમાં ચિત્ત પરાંવે અને આખા દિવસના અથાગ શ્રમને અંતે દીવો સળગાવી પેટીમાંથી ચોપડી કહાડી વાંચવા માંડે. પોતાનું હૃદય પવિત્ર બનાવતો રહે.

એક વખત મોડી રાત સુધી તે ખ્રીસ્તી લોકોનું ધર્મ પુસ્તક વાંચતો હતો. તેની નજર આગળ નીચેના શબ્દો દોડી રહ્યા.

“ જે કોઈ તને એક ગાલે તમારો મારે તને બીજો ગાલ ધર, અને જે તારે પહેરણુ લઈ જાય તેને તારો કોટ પણ લઈ જવામાં આડખીલી ના કર. કોઈ પણ માણસ જે કાંઈ માગે તે તેને આપ, અને જે તારી પાસે લઈ જાય તેની પાસે તે પાછી માગવા જતો ના, અને બીજા માણસો પાસે તારા પ્રત્યે જેવું વર્તન રખાવવાની તારી ઇચ્છા હોય, તેવુંજ વર્તન તેમની પ્રત્યે તું રાખ.”

અને તેણે આગળ વાંચ્યું:

“ શા માટે મારે મ્હોંડે ‘પ્રભુ પ્રભુ’ એમ કહી, હું કહું તે ચીજ કરતો નથી. જે માણસ મારી પાસે આવી, મારાં વચન સાંભળી, તે પ્રમાણે વર્તે છે. તે કોના જેવો છે તે હું કહીશ. ઉંડા પાયા ખોદી, પથ્થર પર પોતાના ઘરને તે બાંધે છે. અને જ્યારે પવનના કુફાળા

સાથે વર્ષાદના તોફાન એ ધર ઉપર નાચે, ત્યારે એ ધરને જરા પણ ઇજા થતી નથી. કારણકે એ પથરના પાયા પર રચાયેલું છે. પરંતુ જે મારાં વચન સાંભળી તે પ્રમાણે કરતો નથી, તે રેતી ઉપર પાયા વિના ધર બાંધનારા જેવો છે. અને પવનના પહેલા સુસવાટાની સાથેજ તેનું ધર જમીનદોસ્ત થઈ જાય છે. અને તેનો નાશ પણ સર્વાધિક્ષ હોય છે. ”

આ શબ્દો વાંચી, તેના હૈયામાં ઉદ્ધાસ ઉભરાયો. તેણે ચરમા કહાડી નીચે મૂક્યાં અને આંખ મીચી ધ્યાનમાં પડ્યો. પોતાના જ જીવનની એ વચનો વડે તુલના કરી વિચારવા લાગ્યો.

“ મારું ધર પથરના પાયા પર બાંધ્યું છે કે રેતીના ? ઇશ્વરે જે જે ફરમાવ્યું છે, તે બધું જ મેં કર્યું છે એમ ધારવું બાળું રહેલું છે પણ એમાંથી કાળજી વિનાના થઈ આપણે પાપમાં પડીએ છીએ પણ હું તો ઇશ્વરના વચન પ્રમાણે જ જીવન ગાળવા પ્રયત્ન કરીશ. અને ઇશ્વર મને મદદ કરશે.

મોડી રાત થઈ હતી એટલે તેણે સુવાની તૈયારી કરવા માંડી. પણ પાછો તેના મનમાં વિચાર ગુંજવા લાગ્યો : “ હું તો ખાઉં, પીઉં અને મારી જાતની જ જરૂરીઆતોનો વિચાર કર્યા કરું છું. પણ કોઈ અતિથિની સેવાનો ખ્યાલ મારા મગજમાં હજી આવ્યો નથી. ઘણાને ઘેર પરમાત્મા પણ પરોણા થઈ પધાર્યા છે. શું મારી રંક ઝુંપડીએ પણ તે કોઈ દિવસ દર્શન દેશે ? હું પોતે તેનાં શા સત્કાર કરીશ ? ”

“ જગન ” કોઈ ધીમા અવાજે તેના કાનમાં ગણગણવા લાગ્યું. તે ઉંઘમાંથી ઝાંચ્યો. કાળી વાદળીઓમાં વીજળી ઝબકે તેમ : બારણાં તરફ તેણે નજર ફેરવી પણ ત્યાં કોઈ દેખાયું નહિ. પણ પાછા તેણે શબ્દો સાંભળ્યા : “ જગન, જગન, કાલે રસ્તા પર નજર કરજે, હું તને મળવા કાલે આવીશ. ”

છગને ઉઠ્યો અને આંખ ચોળી પોતે બગૃત અવસ્થામાં કે સ્વપ્નામાં આ શબ્દ સાંભળ્યા હતા તે કહી ન શક્યો.

*

ખીજી સવારે પ્રાતઃકાળે બહેલા ઉઠી, પ્રાતઃ કર્મથી પરવારી, તે પોતાને કામે વળગ્યો. પણ કામમાં તેનું ચિત્ત ગદ્દ રાતના વિચિત્ર અનુભવો તરફ જ દોડવા લાગ્યું. એકાદ ક્ષણે એમ લાગતું કે એ તો પોતાનાં તરંગી મનની કલ્પના હશે. ન્યારે ખીજી પળે પોતે તે અવાજ સાંભળ્યો જ છે એવી દૃઢ શ્રદ્ધા તેના મનમાં ઉદ્ભવતી. “હા, કોઈનો અવાજ હતો” તેણે નિશ્ચય કર્યો.

બારી આગળ કામ કરતાં બેઠો બેઠો તે બહાર નજર રાખ્યા કરતો હતો. ન્યારે કોઇના પગ જોતો ત્યારે બારીએ ડોકું લંબાવી જનારનું મ્હોં ખરોખર જોઇ લેતો. આમ ઘણાં માણસો એક પછી એક તેની દુકાન આગળથી પસાર થઈ ગયાં છેવટે એક વૃદ્ધ-જૂનાં ખૂટ પહેરી, શરીર પર સાલ વીંટાળી રસ્તે જતાં છગનની દુકાન આગળ ઉભો. છગને તેને ઓળખ્યો. તેનું નામ હતું મુજનસિંહ. જીવાનીમાં લશ્કરનો સિપાઈ હતો, છગન દરજીને એ ખબર હતી. તે બારીની બહાર રસ્તા પરનો કાદવ સાફ કરવા લાગ્યો—છગને આ જોયું અને પાછો પોતાને કામે વળગ્યો.

“મારું મન એમાં જ ગુંચવાયલું છે” તેણે વિચાર્યું, “આ મુજનસિંહ અહીં કાદવ સાફ કરે છે એટલે મને એમ જ લાગ્યું કે ભગવાન મને મળવા આવ્યા છે ખરેખર આ વાળ સફેદ થતાં, મારું મગજ પણ જતું લાગે છે.”

વળી પાછો બહાર જોવા ડોકું લંબાવ્યું તે પણ ભાગ્યે જ એણે દસબાર ટાંકા માર્યા હશે. એણે જોયું કે મુજનસિંહે દીવાલ પર પોતાની સાલ મૂકી, તેને અઢેલી આરામ લઇ, થંડીથી બચવા ગરમી લેવા પ્રયાસ કરતો હતો.

“હવે એ ધરડો થયો છે,” છગન મનમાં બોલ્યો, “અને હવે તેનામાં પહેલાં જેવી શક્તિ પણ નથી. કાદવ પણ તેનાથી ખસેડાતો નથી. તેને થોડીક ચાહ પાઉ ?”

તરત જ તે ઉઠ્યો, અને ચાહ બનાવી. અને ખારી આગળ જઈ, આંગળી વડે ખારી ઠોકી. સુજનસિંહે પાછા વળી, તેની સામે જોયું. છગને તેને આંગળીવતી ધરમાં બોલાવ્યો અને પોતે ખારણું ઉઘાડવા ગયો. “અંદર આવી જરા ચાહ પીઓ. એટલે થોડી ગરમી આવશે. આ થંડીમાં તો તમે ગળાઈ ગયા લાગે છે.” “ભગવાન તમારું બહું કરે” તે બોલ્યો, “હા. મારાં હાડકાં ધણું દુઃખે છે.”

તે અંદર આવ્યો. ખરડાયલા બીના પગને સાફ કરવા લાગ્યો કે ધરની જમીન બગડે નહિ. પણ છગને તેને અટકાવતાં કહ્યું: “તેની શીકર ના કરો. હું બધું સાફ કરી નાખીશ. આવો અહીં બેસો એટલે આ ચાહ આપણે પૂરી કરીએ.” આમ કહી તેણે એક ગ્લાસ ભરી ચાહ પોતાના મહેમાનને આપી. તે પુરી કરી, સુજનસિંહે છગનનો આભાર માન્યો, પણ એ સ્પષ્ટ હતું કે એને વધારેની ઇચ્છા હતી.

“તમો થોડી વધારે પીઓ” પાછું ગ્લાસ ભરતાં છગન બોલ્યો, અને ગ્લાસ ભરી પાછો પોતે ખારીમાંથી ખંઠાર બેવા લાગ્યો.

“શું અત્યારે તમે કોઈની રાહ જૂઓ છો ?” સુજને પૂછ્યું.

“હું રાહ જેઉ છું એમ પૂછો છો ? ખરું જોતાં, હા-કારણ મારા સ્મરણપટમાં અમુક શબ્દો ચોંટી રહ્યા છે. તે સ્વપ્ન હતું કે નહિ તે હું કહી શકતો નથી. હું કાલે ધર્મગ્રન્થ વાંચતો હતો તેમાં ભક્તને મળવા ઈશ્વર તેને ઘેર પધાર્યાની વાત હતી—તમે એ સાંભળી છે ?”

“હા, મને ખબર છે. પણ આપણે અજ્ઞાન માણસ એટલે પરમાત્માના વચનોનો ભેદ આપણને ક્યાંથી ખબર ?”

છગને આગ-તુકને ગધ રાતની બધી વાત કહી સંભળાવી; અને છેવટે ઉમેર્યું : “એ શબ્દો મારા મનમાં રમી રહ્યા છે. અને એ ગમે તેટલું મૂર્ખાઈ ભર્યું લાગે છતાં હું દરેક ક્ષણે આજે પરમાત્માના આગમની રાહ જોઈ છું.”

સુજનસિંહ કાંઈ પણ બોલ્યો નહિ. તેણે તો ચાહતું બીજું ગ્લાસ પૂરું કરી, બાજુ પર મૂક્યું. પણ છગને ત્રીજીવાર તે ભરતાં કહ્યું : “આ ત્રીજું પણ પી જાવ” અને તેણે પાછું અતિથિના હાથમાં ચાહથી ભરેલું ગ્લાસ આપી બોલવા લાગ્યો : “મને ઘણી વાર યાદ આવે છે કે જ્યારે પરમાત્મા પૃથ્વી પર પધારે છે ત્યારે આપણા જેવા ગરીબ દલિત અને સામાન્ય લોકો સાથે જ તે રહે છે. મનૂરો અને પાપીઓ જ તેને વધારે પ્રિય છે. તેણે તો એમ જ કહ્યું છે કે જેઓ નમ્ર હોય છે, સુલેહ કરનારા હોય છે, દયાળુ અને દાનેશ્વરી હોય છે. તે જ ખરા સુખી છે.”

સુજનસિંહ તો ચાહની વાત ક્યારનીય ભૂલી ગયો હતો. તે વૃદ્ધ હતો એટલે પ્રભુની આ વાત સાંભળી તેની આંખમાંથી સેહજે આંસુ ઉભરાવા લાગ્યા. એ આંસુ ઉભરાતાં નયને શાન્તિથી બેસી સાંભળી રહ્યો હતો.

“પણ તમારી ચાહ તો એમ જ રહી ગઈ” તેને એ સ્થિતિમાં જોઈ છગન બોલ્યો. પણ સુજનસિંહ આકાશ ભણી નમસ્કાર કરી ઉઠ્યો—

“હું તારો આભાર માનું છું, છગન” તે બોલ્યો “તે મને તારો ભાઈ ગણી, મારા દેહ અને આત્માની ભૂખ શાન્ત કરી છે.”

“પણ ભાઈ કોઈ વખત પાછા જરૂર આવજો. મને ઘણો આનંદ થશે.”

આમ સુજનસિંહ તો આવ્યો અને ગયો. પણ છગન તે આરી આગળ બેઠો બેઠો, કપડાં સીવતો પ્રભુના આગમનની રાહ જોતો રહ્યો.

*

વખત જતો ગયો તેમ ઘણાંયે માણસો રસ્તા પરથી ચાલ્યાં ગયાં થોડી વારે ચીથરેહાલ દેદારમાં એક સ્ત્રી રસ્તા પર આરી આગળ આટકી. છગને આરીમાંથી જોયું કે તે ગરીબ દેખાતી બાઈના હાથમાં એકબાળક હતું. અને વરસાદની પીડાથી બચવા માટે પોતાનાં ફાટેલાં કપડામાં તે બાળકને બરોબર વીંટાળવા માટે જ તે બાઈ આરી આગળ જોરથી કુંકાતા પવન તરફ પૂંઠ કરી થોભી હતી. દુકાનમાંથી પણ બચ્ચાના રૂદનનો અવાજ છગન સાંભળી શક્યો. તે રૂદનમાં દુઃખની ભયંકર ચીચીઆરીઓ હતી—અને પેલી બાઈ બાળકને છાતું રાખવાના વ્યર્થ પ્રયત્ન કરતી હતી—છગન તરત જ ઉઠ્યો અને બારણું ખોલી બાઈને ખૂસ પાડવા લાગ્યો.

બાઈએ તેની સામું જોયું.

“આ કુમળાં બાળક સાથે એમ વર્ષોદમાં કેમ ઉભા રહ્યાં છો ? આ ઓરડામાં ગરમી છે ત્યાં આવો તમે બચ્ચાને સારી રીતે વીંટાળી પણ શકશો, આવો ઘરમાં આવો.”

“બાઈ આ વૃદ્ધ દરજીની ભલમનસાઈ જોઈ વિસ્મય પામી અંદર આવી. બુદ્ધી તેને ખાટલા આગળ લઇ ગયો.

“અહીં બેસો” તે સળગતી સગડી ખાટલા પાસે આણી બોલ્યો, “આ તાપણાંથી તમને ગરમી લાગશે. અહીં નીરાંતે બચ્ચાને ધવડાવો એટલે તે રડતું બંધ રહેશે.”

“પણ મારા સ્તનમાં જરાયે દૂધ નથી.” તે બાઈએ જવાબ આપ્યો. “આજે સવારે મારે નશીબે કશુંય ખાવાનું નહોતું.”

તરત જ છગન રસોડા બાજુ દોડી ગયો. અને રોટલો, માખણ વગેરે લઈ પાછો આવ્યો. અને સગડી પર ચાહ બનાવવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો. “બાપ તમે અહીં બેસી નીરાંતે બાપ લો” તે બોલ્યો “ઝેટલામાં હું આ બાળકને રાખીશ મારે પણ બાળક હતાં તેમને રાખતાં મને આવડે છે.”

બાપએ છગનનો આભાર માની ખાવા માંડ્યું, અને છગન પોતાના હાથમાં બાળકને લઈ જેમ તેમ રમાડવા લાગ્યો. ખાતાં ખાતાં બાપએ પૂછ્ય વગર જ પોતાનો વૃત્તાંત જણાવ્યો.

“હું એક સિપાઈની સ્ત્રી છું.” પણ મારા પતિને આઠ મહીના થયાં દૂરની જગ્યાએ નોકરી પર મોકલ્યા છે. ત્યારથી એમને વિશે કંઈ સંબંધાયું જ નથી. પહેલાં તો એક શેઠને ત્યાં હું સંબંધનારી બાપ તરીકે કામ કરતી હતી. પણ આ બાળકના જન્મ પછી ખરોખર નોકરી ન થવાથી મને શેઠ ત્રણ મહીના ઉપર રજા આપી. ત્યાર પછી નોકરી ધંધા વગર જે કંઈ બચાવ્યું હતું તે પુરું થયું. મને બીજે ઠેકાણે નોકરી પણ મળી નહિ. પણ એક વેપારીને ત્યાં મારી દાદી દાસી તરીકે હતી. ત્યાં આજે હું સાંજે ગઈ હતી કારણ કે ત્યાં મને નોકરી આપવાનું શેઠાણીએ વચન આપ્યું હતું. પણ આજે ત્યાં મને આવતે અઠવાડીયે આવવાનું જણાવ્યું. અહીંથી તો એ ધણો આધે રહે છે, ઝેટલે મને અને આ બાળકને આ વર્ષાદમાં ધણો થાક લાગ્યો.”

છગને ઉઠી ઉઘળી નિશ્વાસ મૂક્યો—“શું તમારી પાસે કાંઈ ગરમ પહેરવાનું નથી.”

“ભાઈ, આ વખત તો ગરમ ખંડી પહેરવાનો છે. પણ કાલે જ મેં ચાર આના લઈ એ વેચી નાંખી.”

બાપએ હવે ખાવાનું પુરું કર્યું હતું. તેણે પોતાનાં બાળકને લઈ લીધું. ઝેટલે છગને પેટીમાંથી પોતાની સ્ત્રીનું જૂનું બદન કઢાડી

તે બાઈને આપ્યું. “લો આ, છે તો જૂનું, પણ તમને થોડો વખત કામ આવશે.”

બીચારી બાઈ બદન અને વૃદ્ધ તંત્ર તાડી તાડી જોવા લાગી પછી તેની આંખ આંસુ વડે ઉભરાઈ. “દાદા-ઈશ્વર તમને સુખી કરશે. ખરેખર તેણે જ મને તમારી બારી આગળ મોકલી લાગે છે. નહિ તો મારા આ બહાલાં બચ્ચાનું આજે કમોતે જ મરણ થાત. પણ તમને ઈશ્વરે જ બારી આગળ બેસાડ્યા હતા કે જેથી મારી કફેડી હાલત જોઈ, મારા પર તમે દયા બતાવી શકો.”

છગન જરાક હસી બોલ્યો : “ભલી બાઈ, તેણે જ મને ત્યાં બેસાડ્યો હતો પણ બીજા જ કારણે હું બારી બહાર જોતો હતો. હું તો પરમેશ્વરની રાહ જોતો હતો.” આમ કહી તેણે તે બાઈને પોતાના સ્વપ્નની વાત કહી.

“તેમ પણ હોય. પરમેશ્વર જરૂર તમારે ત્યાં આવશે.” તે બાઈ બોલી અને ઉભી થઈ, પોતાનાં બચ્ચાંને છગને આપેલા બદનમાં વીંટાળવા લાગી. પાછી તેને પગે પડી તેનો આભાર માનવા લાગી.

“અને આ પણ સાથે સાથે લેતા જવ એમ કહી પાંચ રૂપિયાની નોટ ગજવામાંથી કહાડી બાઈના હાથમાં મૂકી” એમાંથી એક સાઈ બદનનું કપડું લઈ આવજો. હું પોતે જ તમને સીવી આપીશ.

બાઈ ગઈ અને પોતે પણ થોડું બાઈ, વાસણ સાફ કરી છગન પાછો કામે વળગ્યો. પણ એકાદ પડછાયો નજરે ચઢે કે તરત જ પરમાત્માના આગમની રાહ જોતો બારી બહાર દૃષ્ટિ ફેંકતો, હજીય તેનાં ભગવાન તેની મદુલીએ આવ્યા નહોતા!

*

પછી ઓચીંતુ તેણે કંઈક જોયું. તેનાં ઘરની સામે એક જમરખ વેચનારી બાઈ ઉભી હતી. તેની ટોપલીમાં થોડાંક જમરખ વેચવાનાં બાકી હતાં. તેના ખભાપર, કોઈ સ્થળે નવું ધર બંધાતું હશે ત્યાંથી

એકઠી કરી આણેલી છોડીનો ભારો હતો. આ ભારથી તેનું ખજું દુખવા આવું હશે એટલે તેને ખીજ ખભા પર મૂકવાનો તેનો વિચાર હતો. આમ કરવા તેણે જમરખની ટોપલી જમીન પર મૂકી, છોડીનો ભારો હાથ વડે નીચે ઉતાર્યો અને તેને ખીજ ખભા પર મૂકવા જતી હતી. એવામાં રસ્તે જતા એક છોકરાની નજર ટોપલીમાંનાં જમરખ ઉપર પડતાં, તેમાંથી એક ઉચકી તે નાસી જવાની તૈયારીમાં હતો. પણ પેલી ડોસીએ છોકરાને જોયો એટલે જેમ તેમ કરી તેનો હાથ પકડ્યો. છોકરાએ છૂટવા માટે ફાંફાં તો ઘણાં માર્યાં, પણ ડોસીએ એને બરાબર જાણ્યો હતો. એટલે છોકરે બુમાબુમ કરી, ડોસીને ગાળો ભાંડવા માંડી. આ જોઈ જીગન પોતાનું કામ પડતું મૂકી, દુકાનમાંથી રસ્તાપર દોડતો આવ્યો. દોડતાં દોડતાં ઓટલા પર એનાં ચશ્મા પણ પડી ગયાં, તેનું એને ભાન પણ ન રહ્યું. તરતજ ડોસી છોકરાને ખેંચી, પોલીસ આગળ લઈ જવાની ધમકી આપતી હતી તેમની પાસે એ જઈ ચઢ્યો. બન્નેને તેણે છૂટા પાડી બાંધને કહ્યું: “ માજી એને જવા દો. માફી આપો. ”

“ હા હું એને જવા દેમશ. ” તે મીઠસમાં બોલી “ પણ પોલીસના દંડુકાનો સ્વાદ ચખાડ્યા પછીજ. હું તો એ બદમાશને ચોકી પરજ લઈ જઈશ. ”

પણ હજીયે જીગને વિનંતી ચાલુ રાખી, “ એને જવા દો. ડોસીમા હવે પછી કોઈ દિવસ એવું નહિ કરે. ઇશ્વરને ખાતર એને છોડી દો. ”

બાંધએ છોકરાને છોડ્યો એટલે તરતજ તે નાસવા જતો હતો પણ જીગને તેને પકડી લીધો.

“ તારે બાંધની માફી માંગી, પાછું કોઈ પણ દિવસ એવું ન કરવાના સોગંદ લેવા બેઠાએ. મેં પોતેજ તને જમરખ ચોરતાં જોયો હતો. જીગન બોલ્યો.

છોકરો રડવા લાગ્યો અને તેણે ડાસીની મારી માગી.

“લે આ બીજું જમરૂપ” એમ કહી ડાસીનાં ટોપલામાંથી બીજું જમરૂપ લઈ જગતેતેને આપ્યું. “હું એનાં પૈસા આપી દઈશ.”

“પણ તમે એ લુચ્ચાને આમ બગાડી મૂકશો” બાઈ બોલી, “એને તો એવું ધનામ મળવું જોઈતું હતું કે એને પાદજ રહી જાય.” બાઈ “જગત બોલ્યો” ધનામ આપવાની આપણી રીત એવી હશે પણ પરમેશ્વરની નહિ. જો જમરૂપ ચોરવા માટે આને આબકાની સજા કરવી જોઈએ, તો આપણને આપણા પાપો માટે કઈ સજા ?”

બાઈ ચૂપજ રહી. જગત આગળ બોલ્યો જતો હતો. અને પેલો બાળક અને બાઈ તેને સાંભળ્યા કરતાં હતાં—“ઈશ્વરે આપણને ફરમાવ્યું છે કે એક બીજનાં ગુન્હા આપણે માફ કરીએ નહિ તો એ પોતે આપણા ગુન્હા કેમ માફ કરે ? આપણે બધાને મારી આપવી જોઈએ અને ખાસ નાદાનોને તો ખરીજ.”

ડાસીએ માથું હલાવી, નિસાસો મૂક્યો, “હા. તે ખરું છે પણ આવા નાના ગુનેગારો તો તદ્દન બગાડી ગયા છે.

“તો આપણા જેવા વૃદ્ધોની ફરજ છે કે તેમને સુધારવા.”

“હા.” પલટેલી બાઈનો આત્મા બોલ્યો. તે જવાની તૈયારી કરવા લાગી. ભારો હાથમાં પકડી ખભા પર મૂકતી હતી તેવામાં પેલો બાળક આગળ આવી બોલ્યો.

“ના, દાદીમા એ તો હું ઉંચકી લઈશ. તમારા ઘર સુધી મૂકી આવીશ.

બાઈએ ભારો છોકરાને આપ્યો, અને બન્ને રસ્તે પડ્યાં. ડાસીમાં તો જગત પાસે જમરૂપના પૈસા લેવાનાં પણ ભૂલી ગયાં. તેમને જતાં, જગત પ્રેમભરી આંખે જોઈ રહ્યો.

રાત્રે કામથી પરવારી, તેનું મન પુસ્તકો તરફ દોડ્યું. એટલે ગઘ રાતનો અનુભવ પાછો તેની આંખ આગળ ખડો થયો કે તરતજ તેનાં તરફ કોઈનાં આવવાનો અવાજ થયો. તેણે પાછું જોયું તો એક ખૂણામાં પડછાયા જોયા. તે કોના હશે ? તે બરાબર ન જાણખી શક્યો. પણ તેનાં કાનમાં એક મધુર અવાજ સુંજવા લાગ્યો.

“ જગન, જગન. મને એજાળખતો નથી ? ”

“ તું કોણ છે ? ” વિસ્મિત જગન બોલ્યો.

“ હું-હું ” તે અવાજ પાછો આવ્યો. અને પેલા અંધારા ખૂણામાંથી સુજનસિંહની આકૃતિ બહાર આવી. તે હસી અને એક ન્હાની વાદળી વીખરાઇ જાય તેમ પાછી ચાલી ગઈ.

“ એ તો હું ” પાછો અવાજ આવ્યો. અને તેજ ખૂણામાંથી પેલાં છોકરાંવાળી નિરાધાર બાઇ આગળ આવી. તે બન્ને હસ્યાં અને પાછાં અંધારામાં વિલીન થઇ ગયાં, “ અને એતો હું ” અવાજ પાછો આવ્યો. અને તે ખૂણામાંથી છોકરો અને જમરખવાળી બાઇ આગળ આવ્યાં, અને હાસ્ય વેરી પાછાં ચાલ્યાં ગયાં.

આકાશ તરફ જોઇ, જગને નમસ્કાર કર્યા ત્યારે તેનો આત્મા અનેરા આનન્દથી નાચી રહ્યો હતો. તેની નજર પુસ્તકને એક પાને પડી તેમાં લખ્યું હતું.

“ હું જૂખ્યો હતો અને તેં મને ખોરાક આપ્યો. હું તરસ્યો હતો ને તેં મને પાણી આપ્યું. હું અગ્નિયો હતો ને તેં મને તારો સાથી બનાવ્યો. ”

જગને આગળ વાંચ્યું.

“ તેં જે સેવા તારા માનવ બંધુઓની બજાવી છે તે મારીજ સેવા કર્યા બરાબર છે.

અને જગને, લાગ્યું કે કાલ રાત્રીની કલ્પના આજે સત્ય થઇ છે. ભગવાન એનાં મહેમાન થઈ પધાર્યા હતા. અને તેનાં એણે રૂડા સ્વાગત કર્યાં હતાં.

ભૂકતી જવાલા

“અસલના જમાનામાં તમને શીખવવામાં આવ્યું કે આંખનો
બદલો આંખથી, દાંતનો બદલો દાંતથી અને વેરનો બદલો
વેરથી લેવો પણ હું તમને ફરમાવું છું કે એમ કરી પાપમાં
પડતા ના.”

ભગવાન ઈસુ

અધિકારીઓના પણ ત્રણ પ્રકાર કહેલા છે. કેટલાક ઇશ્વરમાં
શ્રદ્ધા રાખી, મૃત્યુની આંખીથી ડરતા, પોતાના હાથ નીચેના
માણસો તરફ પ્રેમ અને સહાનુભૂતિથી વર્તે છે, બીજા : જેને માણસ
નહિ પણ પશુનુંજ વર્ણન સત્ય હોય. ત્રીજા ઇશ્વરને સંભારતા કે ત્રીજા
મહોત્તની પરવાહ કરતા. અને ત્રીજા : જે તદ્દન અધમ વર્ગ તે એવાનો
કે જેઓ પહેલાં વર્ષોપર સાધારણ મજૂરી કરી એકદમ નીચેથી ઉપરી
પણાના ભોકતા થયા હોય-એટલે ‘હલકાને હવાલદારી મળી’ એ
સૂત્રાનુસાર ‘હમ બી કુચ હય’ના જેવું મગજમાં રાઈ બરેલું વર્તન
રાખનારા.

એવાઓના હાથ નીચે નોકરી કરવી એ તો તત્વારની ધાર પર ચાલવા કરતાંય અઘરું !

એવાજ વર્ગનો એક અધિકારી મુકાદમ સારંગગામની મીલકત ઉપર દેખરેખ રાખવા નીમાયો હતો. ત્યાં દરેક ખેડુતને ફરજિયાત વેઠ કરવી પડતી, સારંગગામની જાગીર, મોટા વિસ્તારવાળી અને ફળદ્રુપ ગણાતી. તેમાં ઇમારતી ઝાડનાં જંગલોની હારની હાર દોડીજતી, રસાળ બગીચાઓ કુલડાંની સુવાસથી બહેકતા અને કુદરતનાં ઝરણાંઓ દિવ્ય સંગીતની લહરી ઉરાડતાં. જાગીરદાર અને ખેડુતો વચ્ચે પહેલાં તો ઘણો સંપ અને સંતોષ હતો પણ અમૃતમાં વિષ બિન્દુ સમાં ઉપરોક્ત મુકાદમનાં આગમન પછી એ સુંદર ભાવના વિલોપ થઇ હતી.

પોતાનું એવું સ્થાન લેતાં બહેંતજ ગરીબ ખેડુતો પર મુકાદમ સાહેબે પોતાની અમલદારીનો તીખો દોર ચલાવવા માંડ્યો, તેની કુટુંબજનલ તો ટુંકી હતી પણ તૃષ્ણાની માયાએ શુભ-અશુભ રીતિઓથી પૈસા પેદા કરવાનો તેને મોહ લગાડ્યો હતો. તેમાં વળી તેના હૃદયનાં પ્રત્યેક અણુમાં નિર્દયતાનું આવરણ પથરાયલું હતું. એટલે ખેડુતો પર હદ ઉપરાંતનો ગેરકાયદેસર વેઠનો બોજો વધારી, છુપો નફો મેળવાવા એક ધીનું કારખાનું ખોલ્યું, અને તેમાં પણ જાગીરદારનાજ ખેડુતો ને તેમનાં બાળબચ્ચાંઓ પાસે કામ કરાવી લગભગ અઘમૂઆંજ કરી નાંખવા માંડ્યાં એક વખત તો કેટલાક ખેડુતો રાજનગર જઈ શેઠસાહેબ આગળ ફરિયાદ કરવાની ધૃષ્ટતા બતાવી શક્યા પણ મુકાદમ સાહેબની ખટપટથી તેમની અરજીઓનો નકારમાં જવાબ મળ્યો અને ખેડુતો ખાલી હાથે નસીબને દોષ દેતા પાછા ફર્યા. એટલે આ બનાવથી વધારે હિંમતવાન થયલા મુકાદમની અબાધિત દુર્વ્યવસ્થા શક્તિ, પવનવા વેગે ચોતરફ પસરવા માંડી અને જે ખેડુતોએ જાગીરદાર સાહેબ આગળ ફરિયાદ કરવાનું ડહાપણ કર્યું હતું, તેમના પર વેર લેવા મુકાદમ તેમને વધારે વધારે સતાવવા લાગ્યો.

વળી ખેડુતોમાં પણ કેટલાક કુટેલા હતા અને મુકાદમ સાહેબ આગળ ડાહ્યા થવા, તેમની આગળ ખીજાઓની ચાડી ખાતા—અને પોતપોતામાં જ એક ખીજા સાથે અંદર ખાનેથી અણખનાવ રાખતા—પરિણામ એ આવ્યું કે સારંગગામની આખી જગીરી મીલકતપર અંધાધુંધીનું સામ્રાજ્ય ફેલાવા લાગ્યું અને નિર્દય મુકાદમની કુશક્તિઓ વધુને વધુ નિરંકુશ થતી ગઈ.

વખત એવો આવ્યો કે સર્વ ખેડુતો મુકાદમના ત્રાસથી, એક જંગલી ઉશ્કેરાયલા હિંસક જનાવરથી ખઠીએ તેમ ડરવા લાગ્યા. બધા તેનાથી આઘા ફરતા, તેની દૃષ્ટિની બહાર જ રહેવા પ્રયત્ન કરતા મુકાદમની કુશાત્ર શુદ્ધિની બહાર આ સર્વ નહોતું. જેમ જેમ ખેડુતો તેનાથી વધારે ડરતા, તેમ તેમ તેઓને વધારે ને વધારે સતાવવામાં તેને આત્મ સંતોષનો આનંદ થતો. ચાખૂકના ચમકારથી, શક્તિ ઉપરાંત ખેડુતો પાસે કામ કરાવી, તેમને ત્રાહે ત્રાહે પોકરાવતો.

ખેડુતો પણ આવા નિર્દય વર્તન પ્રત્યે ધુધવાઈ રહ્યા હતા. બહારથી તો કોઈ પણ બોલી શકે એમ હતું નહિ એટલે બે ચાર દોરતો ભેગા થઈ છુપી મસલતો ચલાવતા એટલું જ. એક વેળા કોઈ એકાન્ત જગ્યામાં બધા ભેગા મળ્યા હતા તેમાં એક વધારે હિંમતવાન ખેડુત બોલી ઉઠ્યો.

“આપણે ક્યાં સુધી આવા જંગલી વર્તન તરફ આંખ આડા કાન કરીશું. ચાલો, એનો એક સામટો નિકાલ કરી નાંખીએ. એવા માણસને તો મારી નાંખીએ તોયે પાપ ન લાગે.”

પણ દલિત ખેડુતો, અતિ-ઉદ્વમથી ચેતન વિહોણા થયેલા કૃષિકારો ફક્ત બોલી જ શકતા. કોઈપણ ખેડુત મુકાદમને મારી નાંખવા તૈયાર નહોતો.

તહેવારના દિવસો શરૂ થવાને થોડી વાર હતી. આજે જંગલમાં—

નું ધાસ કાપી જમીન ચોકખી બનાવવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું હતું. બપોરના ભાતું ખાવા બધા ભેગા મળ્યા ત્યારે વાતચીત પાછી શરૂ થઇ.

“આમ આપણે ક્યાં સુધી નીભાવ્યા કરીશું ?” તે લોકો વિચારી રહ્યા : “આ તો આપણને દુઃખ અને ત્રાસથી ગાંડાતર બનાવી દેશે. રાત ને દહાડો આપણી પાસે એટલું તો ગળ ઉપરાંતનું કામ કરાવે છે કે આપણને કે આપણા બેરાંબેરાં એક ઘડીની કુરસદ નથી મળતી. અને આટલું ગદ્દા વૈતરૂં કર્યા છતાં પણ જરા બે વાંકથાય તો એ તરત ઉશ્કેરાઇ જાય અને આપણા વાંસા પર અનહદ માર મારી સોળ ઉઠાડે તે તો જૂદું, પેલો રામલો એના ચાખૂકના ત્રાસથી વગર મોતે મરી ગયો. અને આ આપણા છગનને હમણાં ગર્ધકાલેજ વગર ગુન્હાએ થાંભલા સાથે બાંધી ફટકાવ્યો. અને અત્યારે પાછો આવશે ત્યારે તો કોણ જાણે શી આફત આપણા લલાટે લખાઇ હશે ! માટે આજે આપણે એટલુંજ કરવું કે જેવો એ આવે કે તરત તેને ક્ષેડા પરથી નીચે ખેંચી કહાડવો, અને માથા પર કુહાડાનો ફટકો જોરથી લગાવી તેનો એક સામટો નીકાલ કરી નાંખવો. અને કોઇ અળસ્યા સ્થળે તેના શરીરને લઇ જઈ, તેના કંઠકે કંઠકા ઉડાવી, પાણીમાં ફેંકી દેવો, પણ એક વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની કે આપણે બધાએ એકત્ર રહેવું. એક બીજાની પડખે ઉભા રહેવું. આપણામાં કોઈ પણ વિશ્વાસઘાતી ન જોઇએ” વસંતે ધીમે ધીમે આ કાવત્રુ પોતાના સાથીઓને સમજાવ્યું. એવીજ એકાદ રીતે મુકાદમ સાહેબનો નીકાલ કરવા માટે તે ઘણા વખતથી આતુર હતો. કારણ કે તેની તરફ એને ખાસ વેર હતું તેને મુકાદમ સાહેબની ચાખુક સાથે કમને પ્રિય દોસ્તી સાધવી પડી હતી, દર અઠવાડીએ કંઈ નહિ તો બે ત્રણ વાર પણ તેનાં દેહ સાથે પ્રિયતમા સમી એ ચાખુક જોરથી રમત રમતી અને તેનાં ઝણઝણતો ચીરકાળ અતુલવ કરાવતી

એટલુંજ નહિ પણ તેની પત્નીને તે પોતાના ધરમાં નોકરડી તરીકે હિંચકી ગયો હતો.

આમ ખેડુતોએ આપખુદ મુકાદમને પૂરો કરવાનું ગુપ્ત કાવત્રુ રચ્યું તેજ દિવસે સાંજે તે નામદારની પધરામણી થઇ, હજી તે ઘોડાની ગતિ ધીમી પડી નથી, એવામાંજ તેમને કોઇ અજાણીની જેમ અગમચેતના થઈ ગઇ કે પોતાની ઇચ્છા મુજબ લાકડાં કાપવાનું કામ થયું નથી. એક ભારીમાં એણે ડાખળાં વળગેલાં જોયાં.

“ મેં તમને નહોતું કહ્યું : કે આમ લાકડાની ભારીમાં ડાખળાં રાખવા નહિ ” તે બોલ્યો, “ આ કોની ભારી છે. કહીદો નહિ તો અધાને ફટકાવવા પડશે.”

આમ કોની ભારીમાં ડાખળાં આવી ગયાં છે એમ મુકાદમે પૂછતાં, મારના ત્રાસથી બહીષેલા મજુરોએ સોમલા તરફ આંગળી ચીંધી. એટલે તેનાં મ્હોંપરથી લોહીની ધાર વહે ત્યાં સુધી મુકાદમે તેને ફટકાર્યો અને વસનની પણ ભારી જરાક નહાની હતી એટલે તેને પણ બે ચાર ફટકા લગાવી, તે સીધાવ્યા.

“ તમે તે કેવા માણસ છો ? ” તે ગયો એટલે વસન બોલ્યો, “ માણસ નહિ પણ કુચ્છર છો કુચ્છર ! એક બીજાને એમજ કહ્યા કરો છો કે જો જોને બધા તૈયાર રહેજો, તૈયાર રહેજો. ” અને જ્યારે ખરો વખત આવે ત્યારે બધા ડરી જાવ છો, એમજ પેલી વાર્તામાં ચકલીઓ કાગડાની સામે બાંહેધરી કરવા તૈયાર થઈ હતી, “ તૈયાર રહો, તૈયાર રહો. કોઇએ વિશ્વાસઘાત કરવો નહિ ” આમ તેઓએ નિશ્ચય કર્યો, પણ જ્યારે કાગડો આવ્યો, ત્યારે બધા પોતપોતાના માળામાં સૂઈ ગયાં અને મનગમતું ઇફું કાગડો ઉપાડી ગયા પછી પાછા બેગા થઇ, “ અરર આ શું થયું ”ની જૂમરાણુ મચાવવા લાગ્યા અને જોયું કે પોતાની એક પ્રિય વસ્તુ ચોરાઇ ગઇ છે. “ આ કોનું

છકુ ગયું ? પેલી નાનીનું ? ચાલો એના નસીબમાં એવું લખ્યું હશે.” તમારી બધાની બાબતમાં પણ એમજ છે. “કાંઈએ પણ દ્રોહી થવું નહિ, બધાએ એક રહેવું” એવું તમે બોલ્યા તો કરો છો. સોમલાને માર્યો ત્યારે તમારે એનું માથુંજ લાંગી નાખવું હતું પણ ના, એ તો તૈયાર રહેજો તૈયાર રહેજો, પેલો કાગડો આવે છે. “એને પછી એ આવ્યો ત્યારે તમે બધા સંતાઈ ગયા.”

*

આમ તો ઘણીએ વાર થતું. છેવટે લાંબા વખત પછી મુકાદમનો અંત આણવા ખેડુતો પાછા તત્પર થયા, તેમાં વળી એક પ્રસંગ પણ મળ્યો.

તહેવારના દિવસો શરૂ થવાની આગલી રાતેજ મુકાદમ સાહેબે ફરમાન મોકલ્યું: “ઘઉંનો પાક કરવા એક વિશાળ ખેતર હળ ફેરવી, તૈયાર રાખવું.” તહેવારના દિવસોમાંજ આમ કામ કરવું પડે એ બધાને અપમાન જેવું લાગ્યું. બધા વસનના વાડામાં વિચાર કરવા એકઠા થયા.

“જો તે ઈશ્વરને ભૂલી” એક ઉગ્ર સ્વભાવનો ખેડુત બોલ્યો, “આપણી પાસે તહેવારનાં દિવસોમાંજ કામ કરાવશે, તો એને મારી નાંખવો એ આપણી પવિત્ર ફરજ છે, ચાલો, આ વખતે એને સાફ કરી નાંખીએ.”

આ વખતે એક ગરીબ ગાય જેવો દુખાતો ખેડુત વાડામાં પ્રવેશ્યો તેનું નામ હતું ભોગીલાલ પણ બધા તેને ‘ભોગીયો ભગત’ના ઉપનામથી સારી રીતે ઓળખતા. કારણ કે કોઈ પણ જાતની ધાંધલ તેને પસંદ નહોતી. પોતાનું કામકાજ રીતસર કરી, ઈશ્વરની ભક્તિમાં તે ધ્યાન રાખતો. ખેડુતોની અત્યાર સુધીની ગુપ્ત વાતોમાં તેની સંમતિ પણ નહોતી. તેમાં તેણે ભાગ પણ નહોતો લીધો. અત્યારે

પણ તે અકરમાતજ વસનના વાડામાં આવી ચઢ્યો હતો. ખેડુતોની વાત તેને વાહીયાત જેવી લાગતાં તે બોલ્યો:

“ભાઈઓ, અત્યારે તમે એક મોટું પાપ કરવા નિશ્ચય કરી રહ્યા છો, માણસની જીંદગીનો નાશ કરવો એ ધોરમાં ધોર કામ છે. ખીજની જીંદગીને એક પળમાં આમ ઠોકરે ઉડાવવી એ તો ધણું સહેલું છે પણ તમારી પોતાની જીંદગીનું શું? એના ક્યાં એનેજ વેઠવાં પડશે માટે તમે બધા ધીરા પડો.”

વસનજી, ભગતની આ ભવાઈ સાંભળી ખીજ્યો, “ભોગીઆ,” તે બોલ્યો: “તારે તો એકજ વાત જોવાની રહી કે માણસને મારવો એ મોટું પાપ છે, હા, એ પાપ ખરું એ તો અમે પણ અમારી શુદ્ધિથી જોઈ શકીએ છીએ. પણ આ મુકાદમ જેવા દયા વગરના માણસને મારવામાં તો જરાયે પાપ નથી. સારા માણસને મારવો એ પાપ; પણ આના જેવા નીચ કુતરાને મારીયે તેમાં શું? અરે! ઇશ્વરે એનું મ્હોત આણવાજ આપણને ફરમાન કર્યું છે; આપણને સન્મર્થ છે ખીજ માણસોના લલ્લાને ખાતર આપણે હડખાયા કુતરાને શા માટે મારી નાંખીએ છીએ? આને જીવતો રાખવો એ તો એને મારી નાંખ્યા કરતાંય મોટું પાપ છે. એ તો આપણા જીવનનો સર્વનાશ કરતોજ જાય છે. ભલે એનું ખૂન કરવાથી આપણું ગમે તે થાય. આપણા ભાઈબંધો, આપણા ઘૈરાં છોકરા માટે જો આટલું બલિદાન આપણે આપીશું, તો તે લોકો આપણો જીંદગીભર આભાર માનશે. ભોગીયા, તારી બધી વાત અર્થ વગરની ખાલી છે. તુંજ કહેને, કે આ પવિત્ર દિવસોમાં ઇશ્વરનું ધ્યાન લેવાને બદલે, ખેતરમાં કામ કરવા જવું એ શું ઝોણું પાપ છે? તું પોતેજ કામે કેમ કરતાં જશે? તું તો મોટો ભગત છે! આમ કહી, વસન સર્મભર્યું હસવા લાગ્યો.

“હું શા માટે ન જઈ?” ભોગીયો બોલ્યો, જો મને પવિત્ર

દિવસોમાં પણ ખેડવાનું કહે તો હું જરૂર ખેડું કારણ કે એ કામ કંઈ હું મારે ખાતર કરવાનો નથી, ઈશ્વર જાણે છે કે એનો ખરો કરનાર કોણ છે, હું તો હળ ફેરવતાં પણ ઈશ્વરનુંજ ધ્યાન ધરીશ, આ બધી તમને ઢોંગી લાગતી વાત કંઈ મારી નથી. લાઇઓ, જે શુરાધનો નાશ શુરાધથીજ કરવાનો ઈશ્વરનો ઇરાદો હોત, તો એવાજ નિયમનો તેણે પ્રચાર કર્યો હોત, ના પણ એમ નથી. જે શુરાધને શુરાધથી હઠાવવા પ્રયાસ કરીએ તો આપણે ભાગેજ શુરાધ આવે. પાપી માણસને પણ મારી નાંખવાથી આપણો શો અર્થ સરે ? એ તો કેવળ મૂર્ખાઈ છે; કારણ કે દરેક માણસના શરીરને પ્રત્યેક નસોમાં લોહી વહે છે, પછી ભલે તે પાપી હોય કે પુણ્યશાળી હોય, અને તમે એક માણસનું ખૂન કરો કે તમે પોતેજ તેનાં લોહીથી છંટાવ છો, ભલે તમે એમ માની લો કે જેને તમે મારી નાંખ્યો એ પાપી હતો, અને તમે દૂનિયામાંથી એક પાપ દૂર કર્યું પણ યાદ રાખજો કે કોઈ પણ માણસનું ખૂન કરવું એ કાંઈ નાનું સુનું પાપ નથી, એનાં કરતાં તો જે કમનસીબ સ્થિતિમાં તમે બધા છો, તેમાંજ સુખ માની, એને તાણે થાવ અને દિવસ જતાં એ કમનસીબીજ તમારી ગુલામડી થશે. ”

ખેડુતોમાં મતભેદ પડ્યો. કેટલાકોને અસલ વાતજ વાજબી લાગી ન્યારે બીજાઓ ભોગીયાની શાન્ત જાળવવાની શીખામણ માની, પાપથી દૂર રહ્યા.

આમ હિંસા અને અહિંસાનાં બળ દંડયુદ્ધ ખેલી રહ્યાં.

*

પહેલે દિવસે તો ખેડુતોએ રજા ભોગવી. પણ સાંજે મુકાદમ સાહેબના દૂતોએ સંદેશો સંભળાવ્યો : “ મુકાદમે ચેતવણી મોકલી છે કે કાલે તમારે ખેતર ખેડી, તૈયાર રાખવાનું છે. ”

બધાને સમાચાર મળ્યા. ખેડુતો ધૂંધવાયા તો ધણા, પણ છડે ચોક મુકાદમ સાહેબના હુકમનો સવિનય અનાદર કરવાની કોઇની પણ તાકાત નહોતી. એટલે બીજે દિવસે સવારના પહોરમાં, પોતાના હળ અને બળદને લઈ બધા કામે નીકળી પડ્યા. તે વખતે મંજીરામાં મહાપૂજની ધમાલ ચાલી રહી હતી, ઘંટનાદો થતા હતા અને આરતિના સંગીતના મધુરા શ્વનિ સંભળાઇ રહ્યા હતા. પણ ખેડુતો—નિરાધાર, દલિત ખેડુતો—ઇશ્વરની પૂજા બાજુએ રાખી, પોતાના કામમાં નિરાશ હૈયે મશગૂલ બનવાનો ઢોંગ કરતા હતા.

તે દિવસે સવારે રોજની જેમ મુકાદમ સાહેબ મોડા ઉઠ્યા. અને હંમેશ મુજબ ધરની બાજુબાજુની મીલકતની તપાસ લેવા આંટો મારવા નીકળ્યા. આજે ઉજમાળો દિવસ હોવાથી, ધરના ચાકરો પણ ચોકબા થઈ, સારાં કપડાં પહેરી, તેની તહેનાતમાં ઉભા હતા. સાહેબ પણ સુંદર ગાડીમાં બેસી, દેવનાં દર્શન કરવા સીધાવ્યા. ત્યાંથી પાછા ફર્યા બાદ, નારતાને ઇન્સાફ અપાયો અને ઉંચા પ્રકારની ચીરટ સળગાવી, મુકાદમ સાહેબે પોતાના ખાસ માણસને બોલાવ્યો.

“તે સારંગગામનાં ખેડુતોને કામે મોકલ્યા કે?”

“હા, સાહેબ.”

“પણ તે બધા ગયા કે?”

“હા, બધા ગયા. અને મેં જાતે જ તે લોકોને બરાબર કામ સોંપી દીધું.”

“તે તો તેં કર્યું હશે પણ તે લોકો બરાબર ખેડે છે કે તું પાછો ફર્યો એટલે વાતોના તડાકામાં તલ્લીન બન્યા છે? મારો સવાલ સમજ્યો ને? અત્યારે ને અત્યારે દોડ અને જેમ આવ કે બધા બરાબર કામે બાઝ્યા છે કે નહિ. અને તેમને કહેતો આવજો

કે જમીને હું પોતે જ તેમનું કામ જોવા આવનાર છું, તેમને તાકીદ કરજો કે દરેકે પોતાનો ભાગ બરાબર ખેડેલા હોવા જોઈએ. જો જરા પણ ખામી નીકળી તો હું બરાબર ખબર લઈ નાંખીશ. ભલે પછી તહેવાર હોય કે તહેવારનો ખાપ હોય. ”

“ વાર સાહેબ ” આમ કહી તે જવા લાગ્યો, પણ એવામાં મુકાદમ સાહેબે કંઈ કહેવા માટે પાછો બોલાવ્યો. પણ શું કહેવું તે એને લાગ્યે જ સૂઝ્યું, એટલે થોડું ધીમું ધીમું બબડી એ બોલ્યો.

“ તે બદમાશો મારે વિશે શું બોલે છે તે પણ સાંભળતો આવજો. ” પોતાને વિશેના ખેડુતોના અભિપ્રાય જાણવાની ઘણે વખતે તેને ઇચ્છા થઈ આવી, “ જો કાંઈ મને ગાળો દેતો હોય તો તે બધી મને કહી દેજો. હું આ કાફરાને સ્મરી પેડે ઓળખું છું, તેમને પ્રમાણિક રીતે કામ કરવાનું ગમતું નથી. પણ નીસંતે સ્મરને આનંદથી પગ ઉછાળતાં, વાતોનાં ગપ્પાં હાંકતાં તેમને આવડે છે. અને રળના દિવસો જોઈએ—આજ તેમને ગમે, અને જો તેમનું ધાર્યું જ થતું હોય તો કામમાં ગમે તેટલી કચાસ આવે તેની પણ એ લોકોને દરકાર નથી અને પોતાને મન ગમતી સ્થેર ઉડાવવાની ન મળી એટલે મુકાદમ સાહેબ પર ગાળોનો વરસાદ વરસાવેલો એ તો એ લોકોનો ધંધો થઈ પડ્યો છે માટે જ તને હું દરમાવું છું કે એ લોકો શી વાત કરે છે તે સાંભળજો અને કાણ શું બોલ્યું તેની બરાબર નોંધ રાખી અહીં આવીને મને બધી હકીકત કહેજો. જા જલ્દી જા અને સઘળી તપાસ કરી, મને ‘ રીપોર્ટ ’ આપ. અને જો કાંઈ પણ વાત મારાથી છુપી ના રાખતો. ”

મુકાદમનો માનીતો ગુલામ પાછો ફર્યો, અને ઘોડાને ફેદાવતો સારંગમામની જમીન તરફ ચાલતો થયો. એની સાથે થતી વાત-ચીતને મુકાદમની પત્નીએ સાંભળી હતી. ખેડુતોની દયા ધારી તે પતિ પાસે આવી. માયાળુ સ્વભાવની, દયાઈ હૃદયની તે અખબાર

હતી. જ્યારે તક મળે ત્યારે પતિના ઉમ્ર સ્વભાવને નરમ કરવાને અને ખેડુતોનો પક્ષ લેવાનો તે પ્રયાસ કરતી. અને પરિણામે પતિનાં ચાખકનો સ્વાદ ચાખતી.

પતિ ખસે આવી તે આજીજી કરવા લાગી.

“જાહા, આમ ઇશ્વરના ઘરના ગુન્હેગાર શા માટે થાવ છો? પ્રભુને ખાતર ખેડુતોને આજે આરામ આપો.” કે જેથી એ લોકો ઇશ્વરની પૂજામાં લાગ લાઇ શકે?

પણ એની અવગણના કરતો મુકાદમ જોરથી હસી પડ્યો.

“શું મારી ચાલુકને તારો ખરડો છેક જ ભૂલી ગયો છે?” તે બોલ્યો, “કે આજે મારી બાબતમાં નકામું માથું મારવાની તું હીંમત કરે છે.”

“પણ આજે તો મને તમારા માટે એટલું તો ખરાબ સ્વપ્ન આવ્યું છે કે આજે ખેડુતોને જવા દો, મારું માનો, નહિ તો ગરીબની હાથ તમને દુઃખી કરશે.”

એવા ખોટા નીતિ વચનની અસર મુકાદમના ફૂર હૈયા પર ન થઇ; તે તો ઉલ્ટું પોતાની સ્ત્રીને ધમકાવવા લાગ્યો: “મારે તને એટલું જ કહેવાનું કે તું દોષકારી થતી જાય છે. તારા ઉછાછળા મગજને ઠેકાણે આજુવા મારા ચાખકના સ્વાદની થોડી ઘણી જરૂર છે—જા—નીકળ એકદમ અહીંથી—” એમ કહી ગુસ્સામાં પોતાની સળગતી ચીરટ પોતાની પત્ની પર નાંખી, ઝોરડીમાંથી તેને હિંચકાને પહોર ફેંકી દીધી અને પોતાના બોજનની તૈયારી કરવાને હુકમ આપ્યો.

તે મનભાક્તાં પકવાન જમી, દાસીઓ પાસે પચચાં કરાવતા હતા. ખંડમાં સંગીતની ધૂન પણ જમી હતી. આમ મોજાજા પાતાવરણમાં દાસીઓના સાનિધ્યમાં મુકાદમ સાહેબ આરામ કરતા

હતા. એવામાં સારંગામ મોકલેલો માણસ પાછો ફર્યો અને માલીકને સલામ કરી પોતે બેતરમાં શું જોયું હતું તેનું વર્ણન કરવા લાગ્યો.

“ તે લોકો પોતપોતાનો ભાગ બરાબર ખેડે છે કે ? ”

“ હા, અને અર્ધા ઉપરાંત કામ તો એ લોકોએ પૂરું કર્યું છે ”

“ કામમાં કાંઈ ખામી નથીને ? ”

“ ના, મેં તો કાંઈ જોઈ નહિ, બધા બરાબર ખેડે છે, કારણ કે બધા તમારાથી જાણીએ છે. ”

“ જમીન બરાબર પોચી થઈને ? ”

“ હા, તેમાં ધઉં સારી રીતે વવાશે. ”

મુકાદમ થોડો વખત શાન્ત રહ્યો ખરો અગત્યનો પ્રશ્ન કેવી રીતે પૂછવો તે વિચારમાં, થોડી વારે તે બોલ્યો.

“ અને મારે માટે એ લોકો શું કહે છે ? મને ગાળ દે છે કે નહિ ? ”

સેવક જરાક ડગ્યો. પણ માલીકે તેને સત્ય ખીના જણાવવા ફરમાવ્યું.

“ મને બધું કહી દે. ” તેણે કહ્યું “ તારે કાંઈ તારા પોતાના શબ્દો નથી કહેવાના. પણ એ લોકો શું બોલ્યા એજ કહેવાનું છે. મને સાચું કહીશ તો હું ઇનામ આપીશ; પણ જરાય જો કાંઈ છુપાવ્યું, તો તારી વાત તું જાણે. હું જરા પણ દયા બતાવીશ નહિ. તને મજબૂત માર મારીશ; લે બાન્ડીનો એકાદ ડોઝ લે એટલે તારી હીમત ટકી રહે-જમના, એને થોડી બાન્ડી આપ તો. ”

મુકાદમે ફરમાવ્યું.

જમનાએ બાન્ડીનો ગ્લાસ ધર્યો. તે પૂરો કરી, હાથવડે મ્હોં લઈ, મુકાદમ સાહેબનો પ્રિય ગુલામ બોલવા લાગ્યો. તેણે મનમાંજ વિચાર કરી લીધો હતો કે: “ ગમે તેમ હોય, પણ ખેડતો એનું બહું

નથી બોલતા એ કાંઈ મારો ગુન્હો નથી. એણે મને સાચું બોલવા હુકમ આપ્યો છે, એટલે હું તો સાચું જ કહીશ. ”

આમ દઢ મન કરી તે બોલ્યો.

“ તે બધા ઘણા ધૂંધવાઈ ગયા છે અને બળડ્યા કરે છે. ”

“ તે લોકો શું બોલે છે તે તો કહે ? ” આતુર બનેલો મુકાદમ બોલ્યો:

“ તે બધા તમારે માટે એકજ વાત કહે છે કે તમને ઇશ્વરમાં શ્રદ્ધા નથી ” મુકાદમના મ્હોંમાંથી, આ સંભળી હાસ્યની ધાણી ફુટી.

“ એમ કેણુ કહે છે ? ”

“ બધાજ. એમજ કહે કે તમે તો શયતાનના પૂજક છો. ”

આ વિશેષણની મુકાદમના મ્હોં પર વિશેષ હાસ્ય છવાયું. તે બોલ્યો: “ એ તો ઘણું સાફ. હવે મને કહે કે એમાંનો દરેક મારે માટે શું બોલે છે ” મુકાદમ સાહેબની જગાસા આજે ઘણી તીવ્ર થતી હતી. “ પેલો વસન શું બોલે છે ? ”

પોતાનાજ દોરતોની વાત કહેતાં તેમનો તાબેદાર સેવક અચકાતો હતો, પણ વસન સાથે તો તેને જૂના વખતનું વેર હતું. એટલે એની ચાડી કરવામાં તેને કાંઈ ખાસ વાંધો નહોતો. તે બોલ્યો.

“ વસન તો બધા કરતાં તમને વધારે ખરાબ શાપ આપે છે. ”

“ કેવો શાપ ? ” “ મને તો એ બોલતાં પણ શરમ આવે. ” સેવકે સાહેબ આગળ ઢોંગી વિવેક બતાવ્યો, “ પણ એ તો હંમેશા એવુંજ બોલ્યા કરે છે કે તમારું કમોતે મોત થશે. ”

“ શું આમ બોલે છે ” મુકાદમ ખરાડી ઉઠ્યો, “ પણ તે મને મારી શકવાનોજ નથી, કારણ મારા પર હાથ ઉગામવાની એને હવે તક મળશે જ નહિ. વસના, યાદ રાખજો કે આનો નિકાલ આજે સાંજેજ આપણે બે જણા કરી નાંખશું, અને પેલો કુતરો ત્રીકમ શું કહે છે ? ”

“કાંધ પણ તમારું સારું બોલતુંજ નથી. બધાજ ખોટા ખોટા બખાળા નાંખે છે.”

“અંને પેલા ભગતજી ભોગીદાસ ? તેણે શું કહ્યું, મને ખાત્રી છે કે મને ગાળ દેવામાં તો એ ઢોંગી ભગત એકેજ હશે.”

“ના. ના. સાહેબ બીલકુલ નહિ”

“નહિ” અજબજબ થઇ મુકાદમ બોલ્યો, “ત્યારે એ શું કહે છે ?”

“બધામાં એજ એક એવો હતો કે જે કાંધ પણ બખડા નહોતો કરતો એ ખેતીનું કામ ધણું સારું જાણે છે. અને આજે જ્યારે મેં એને જોયો ત્યારે તો હું ચકિતજ થઇ ગયો.”

“એવું તે એનામાં શું બળ્યું છે ?”

“મેં તો એને જોયો ત્યારે હજી ફેરવતો જાય અને નીચું જોઇ ધીમે ધીમે સુંદર ભજન ગાતો જાય, અને તેના હજની નીચેનાં ભાગમાં મેં કંઈક બળતું જોયું.”

“એમ ?”

“હા. અમિની જ્યોત જેવું તેમાં કાંધ પ્રકાશતું હતું. પાસે જતાં મેં જોયું કે એ તો એક ન્હાના પડિઆમાં મુકેલો ઘીનો દીવો હતો, હજી ફેરે છતાંય તે હોલવાયજ નહિ. એવો અજબ.”

“અને તેણે તને શું કહ્યું ?”

“કાંઈજ નહિ. જ્યારે એણે મને જોયો ત્યારે મારી ખબર પૂછી. અને પાછો રામનું ભજન ગાવા મંડ્યો. હજી ફેરવતો જાય ને ભજન ગાતો જાય. એક આસ પૂરો કરી, તેણે હજી ફેરવતી વખતે, નીચેનો કચરો કહાડી નાંખવા તેને જરાક હલાવ્યું. છતાંય પેલો દિવ્ય દિપકતો પોતાની ભભકતી જવાલા બતાવ્યાજ કરે. તે વખતે તો હું તેની તદ્દન પાસે હતો.”

“તે એને કંઈ પૂછ્યું કે નહિ.”

“ના. પણ એક ખેડૂત અમારી પાસે આવી એની ભક્તિની ઘેલછા પ્રત્યે હસવા લાગ્યો, “ચાલો આપણે આપણું કામ કરીએ, અને ભગતજી તો ભજનમાં જ મશગુલ છે.”

“એણે તેનો શું જવાબ આપ્યો ?”

“એ તો કહે ‘જગતપર શાન્તિ પથરાય અને બધા માણસોમાં વિશ્વબંધુત્વની ભાવના જાગે એ માટે આજે હું ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરું છું.’ આટલું બોલી પાછો તે કામે વળગ્યો. બળદોને લાડથી જરા થાબડ્યા. અને ગાતો ગાતો હજી ચલાવવા મંડ્યો. આ બધી વખત પેલી ભૂકતી જ્વાલા તો પ્રકાશતી જ હતી.”

મુકાદમે આ સાંભળ્યું. તેનું હસવું બંધ થયું. છાતીપર માથું નાંખી તે વિચારમાં પડ્યો. પોતાના બહાલા સેવક અને જમના, બન્નેને ઝોરડાની બહાર મોકલી દીધાં અને કેટલીય વાર ગુપચુપ ઝોરડામાં એકલોજ બેસી રહ્યો. પછી શયનગૃહમાં જઈ, તે પથારીમાં પડ્યો. પાપના ભારથી, તેનું હૃદય ઉન્હા નિસાસા લઈ જોરથી ધબકારા મારતું હતું. તેની પત્ની તેની પાસે જઈ લાડથી તેને બોલાવવા લાગી, પણ તે કેટલોક વખત સુધી કાંઈ બોલી શક્યોજ નહિ. છેવટે તેણે કહ્યું: “પેલો ભોગીદાસ મારા કરતાં કેટલો સારો માણસ. આજેજ મને મારાં પાપ માફ આવે છે.”

“ત્યારે તો આજે ખેડૂતોને તમે છુટી આપો,” તેને ઉત્તેજિત કરતી સ્ત્રી બોલવા લાગી, “તમે એ નજીવા ખેડૂતથી કેમ કરી મયા ? પાપો કરતાં તો તમને પ્રભુનો ય ડર નહોતો લાગતો.”

“કારણ કે આ ભોગીદાસે મને જીત્યો છે. માફ હૃદય આજે બેકાન બન્યું છે. તું અહીંથી ચાલી જા. મને એકલોજ પડી રહેવા દે.”

આમ તે એકલોજ પડી રહ્યો.

બીજી સવારે જ્યેષ્ઠા ઉઠી, દરરોજની જેમ એ પોતાને કામે તો લાગ્યો પણ એ પહેલાનો મુકાદમજ નહોતો રહ્યો. એના હૃદયમાં વીજળીનો સખત, અણધાર્યો આંચકો લાગ્યો હોય એ સ્પષ્ટ હતું. ધીમે ધીમે એને એકાન્ત પ્રિય થઈ પડ્યું. કાંઈ પણ કામમાં એનું ચિત્ત ચોંટતુજ નહિ. ઘરમાં પણ મૂઠની જેમ બેસી રહેતો.

એક પ્રસંગે જગીરદાર જગીર તપાસવાને બહાને આવ્યા. પહેલે દિવસે મુકાદમને પોતાની પાસે બોલાવ્યો, પણ તે માંદો પડ્યો હતો. બીજે દિવસે પણ તે સારો નજ થયો. છેવટે જગીરદારને ખબર થઈ કે હૃદયની પારાવાર મુંઝવણથી મુકાદમ તદ્દન દારૂડીઓ થઈ ગયો છે, એટલે એને નોકરીમાંથી રજા આપી.

તેજ એક વખતનો રૂબાબી મુકાદમ, સારંગગામની જગીરની આજુબાજુમાં ચીંથરેલાલ દેદારમાં બીખ માંગતો ફરે છે. બધીય મીઠકત એણે દારૂ પીવામાં ખોઈ દીધી છે. તેની માનસિક અધોગતિ એટલી હદ સુધી પહોંચી છે કે એક વખત તો દારૂ પીવા માટે પોતાની સ્ત્રીની શાલ તે ચોરી ગયો. બીચારા બહા બેકુતો પણ કોઈકવાર એની દયા ખાઈ, દારૂ પીવા માટે એને પૈસા આપે છે.

અત્યારે તો તે મદિરા દેવીની મસ્તીમાં મસ્ત થઈ, પોતાના મૃત્યુને આમંત્રણ દેતો, કોઈ દેવી પણ બહુકતી જવાલામાં ભસ્મ થયેલું જીવન જીવી રહ્યો છે.

વસન અને તેનાં હિંસક સાક્ષીઓ પણ કચૂલે છે કે અહિંસાની અચળ શ્રદ્ધાએ પોતાનો વિશ્વવંદ્ય બળ ફરકાવ્યો.

જીવનનો મર્મ

અગાધ સિન્ધુ સમું જીવન, એનાં રહસ્ય તે કોણ ભેદે ? સુખ અને દુઃખની ભરતી ને ઝોટ; સ્નેહ અને ભક્તિની અનન્ત ઉર્મિઓ; દયા અને કારુણ્યની છાજો ! એ બધું કોણ ભેદે ? આત્માનું હોઠકુ એ મહાન જીવન સાગરમાં તરવું આ ચાલ્યું—ક્યાં તે તો પ્રભુજી ભણે ! જીવન ગ્રન્થના એ અમૃત અક્ષરોને કોણ ઉકેલે ?

-[૧]-

અ સ્વચ્છ આકાશમાં પ્રકાશતા ચંદ્રમાનું પ્રતિબિંબ સરિતાનાં વહેતાં જળમાં, અને ઉછળતા તરંગોમાં ગેલ કરતું અને આંખને અનેરો આહ્વાદ આપતું. નદી તટ પરનો એકાન્ત માર્ગ, રાત્રીનો વખત અને સ્મશાનનું સાન્નિધ્ય આ બધું તે માર્ગ, ઉપરથી જતા તે પુરુષના શરીરમાં બ્હીકની કંપારી ઉપજાવતું અને તેમાં વળી શિયાળાની રાત એટલે પૂછવુંજ શું ?

ધીમે ધીમે તે પોતાનો માર્ગ કાપતો હતો તેનાં શરીર પર એક ફાટકું ધોતીઉં, એક પહેરણુ અને એક જૂનો કાટ અને માથે બાંધેલો ફેંટો આટલુંજ દેખાતું, અને જોનારને તે પુરૂષની ગરીબાઈનો આછો ખ્યાલ આપતું.

તેનું નામ હતું ભગુ, પોતાના નાનાં કુટુંબ સાથે તે કોઈ એક અજાણ્યા ગામડામાં, દુનિયાની ધાંધલ વિરક્ત થયેલો હોય તેવો, રહેતો હતો, તેની પોતાની માલીકીની નહોતી તેને ઝુંપડી કે જમીન. મોચીની કારીગરી કરી જેમ તેમ તે પોતાનું ગુજરાન ચલાવતો. યંત્રની મોહિનીમાં ફસેલા જમાનામાં, અનાજના ભાવ મોંઘા અને હાથ મજૂરીની આવક ઘણી થોડી એટલે તેને ગમે તેમ કરી જીવન ‘ગળાવવું’ પડતું ગરીબ સ્થિતિ એવી કે ગમે તેટલી ટાઢના દિવસ હોય તોયે તેને અને તેની સ્ત્રી મંછાને એક જૂની સાંધા તૂટાવાળી સાલથી જ ગરમ રહેવાના પ્રયત્ન આદરવા પડતા. પરંતુ છેલ્લાં બે વર્ષથી કંઈક કંઈક બચાવી તેમનો ધરાદો એક નવી સાલ ખરીદવાનો હતો.

માગશર સુધીમાં તો એમણે થોડીક રકમ એકઠી કરી હતી. તેની સ્ત્રીના ડબ્બામાં પાંચ પાંચની બે નોટ, ચૌદ પંદર મહીનાની સતત મહેનત અને અકલ્પનીય કરકસરથી ભેગી થઈ હતી. અને બીજા પાંચ, સાત રૂપિયાની ઉધરાણી, પરગામના ધરાકો પાસે હજી બાકી હતી. એટલે પોતાના ઉપર વળવેલાં સારામાં સારા કપડાં પહેરી, ગજવામાં દસ રૂપિયાની નોટો મુકી, જૂની સાલ વીંટાળી, પાસેના ઝાડ પરથી જ એક લાકડી કાપી લઈ, તે ઉધરાણી કરવા નીકળી પડ્યો—એવી આશામાં કે આજે રૂપિયા મળે તો નવી સાલ લઈ, તાઢથી જાતને અને પોતાની સ્ત્રીને બચાવવી.

આમ આશાભર્યો તે ધરાકને ગામ જઈ પહોંચ્યો. ધરાકે તો ક્યારનુંય વચન આપેલું કે તે પોતેજ પૈસા લઈ ભગુને ઘેર

આપવા જશે, પણ તેનો વાપરો જૂઠો ઠયો એટલું જ નહિ, પણ તે પોતે આજ ઘેર હતો જ નહિ અને તેની સીએ જણાવી દીધું કે “આજે હું કાંઈ પણ આપી શકું એમ નથી.” ભલે ભગુ બીજા ધરાકને ઘેર પહોંચ્યો. ત્યાં જવાળ મળ્યો: ‘મારી સ્થિતિ હમણાં કફોડી છે.’ આમ બંને ઠેકાણે નિરાશ થઈ, એક ઠેકાણે જૂના જોડા સાંધી, દસ ખાર આના કમાયો—અને એક બીજા ધરાકને ત્યાંથી રીપેર કરવાના જોડા લઈ પાછો પોતાના ગામ તરફ સાંજના જવા લાગ્યો. તેને વિચાર થયો રૂપીયા નહિ મળ્યા તો કાંઈ નહિ; વેપારીને ત્યાંથી મારે નામે ઉધાર સાલ લઈશ. પણ દુકાનદાર ભયંકર નીતિ શાસ્ત્ર હતો તેણે તો વ્યાપારીક નીતિના પ્રથમ સૂત્રથી શોભતું “આજે રોકડા કાલે ઉધાર” વાળું પાટીયું બતાવી કહ્યું, પહેલાં પૈસા લાવો અને તમને મરજી પડે તે માલ ઉઠાવી જાવ. અમને બધાને ખબર છે કે દેવું પતાવતાં નવનેળું પાણી ઉતરે છે.

છેવટે થયું એમ કે જૂનાં ખૂટ સાંધવાના કામ સિવાય ભગુને બીજું કાંઈ પણ મળ્યું નહિ. એકાદ ઠેકાણેથી દસ—ખાર આના તો મળ્યા હતા. પરંતુ ધારવા જેટલી આવક ન થવાથી, તેના મ્હોં પર નિરાશા તરવરી રહી હતી. આખા દિવસની માથાકુટને અંતે નજીવી જેવી મજુરી મળે ત્યારે ગ્લાનિ ફેલાયજ! આમ રસ્તે પાછા ફરતાં એક પીઠા પર તેની દષ્ટિ પડી. મ્હોંમાં પાણી આવ્યું અને પોતાની આપત્તિ વિસરવા, અંદર જઈ ચાર આનાનો દારૂ પી, તેની અલૌકીક અસરથી પોતા સાથે અસંખ્ય વાર્તાલાપ કરતો, પાછો પોતાને રસ્તે પડ્યો.

“સાલ વગર પણ આજે ગરમી લાગે છે. અને મેં તો ફક્ત બે ત્રણ ગોટજ પીધા છે. છતાં મારી નસોમાં તેનું જેમ ફૂટી રહ્યું છે. મારે હવે સાલની જરૂર નથી. હું સ્થિર (?) અને ચાલી પણ

સકું છું મારો સ્વભાવજ એવો જ્ઞાન્ત છે. મારે જ્ઞાની જરૂર છે ? મારે સાલનો શો ખપ પડવાનો છે. હા. પણ મારી ધરવાળીજ અમસ્તી શીકર કર્યા કરે છે, તે તો કહે તમે કાંઈને માટે કામ કરો, અને તે માણસ તમને પૈસા આપતાં આંટા મારતો નચાવ્યા કરે એ શરમ ભરેલું છે. “હા. પણ ભલી બાધ, જરા થોભી તો ખરી.” “જો આજે તમે પૈસા લાવશો નહિ, તો તમારી વાત તમે જાણો.” તેણે મને નીકળતી વખતે કહ્યું હતું. પણ રામ જાણે કે હું કેટલું પેદા કરી લાવનાર છું. મળ્યા આમાં બાર આના. બાર આનાનું તે શું કરવું ? દારૂ પીને સ્થેર ઉડાવવી. કયું સચ ખાતાને ?”

દારૂડીયો લવ્યે જતો હતો:

પેલાએ કસમ ખાઈ કહ્યું ‘મારો હાથ ધણો તંગીમાં છે ?’ “શું તંગીમાં છે ?” તો શું હું પણ તંગીમાં નથી. તમારે તો ધર છે, જમીન છે, બધું છે. પણ મારે ? મારે તો કાંઈ નથી તમે તો જોઈતું અનાજ ખેતરમાં પકાવો અને મારે તો દર મહીને અનાજ માટેજ દસ-બાર રૂપિયા ખરચી નાખવા પડે; આજે ઘેર જઈશ. એટલે બધું ખલાસ થઈ ગયું હશે. માટે ચાલો મને જલદી આપી દો. . . .”

-[૨]-

આમ ગરીબાઈન. અને પોતાની સ્ત્રીના વિચાર ભર્યા લવારા કરતો તે સ્મશાન પાસે આવી પહોંચ્યો.

રાજા અને રાંક ન્યાં મૃત્યુના દંડથી એક સરખીજ પદવીએ પહોંચે, ન્યાં કરોડો માટીનાં દેહો બળીને ભસ્મીભૂત થાય, ન્યાં દુઃખી દેહો બળીને સુખ માટે નવીન સૃષ્ટિ તરફ સીધાવે અને ત્યાં ધણીવાર મૃત આત્માઓનાં સ્મરણો કરી માનવીઓ સ્મરણનાં અને પ્રેમનાં આંસુ સારી, ધડીક આશ્વાસન લે: દુઃખીઓને મન સ્વર્ગ, અને સુખીઓને મન દૂર રાખવાની જગ્યા, એ સ્મશાન !

રાત્રિની શાન્તિમાં સ્મશાનમાં એક બે ચીતાઓ ભડભડ બળી રહી હતી. તેની પ્રચંડ જ્વાલાઓ મનને રંજન કરે એવા વિવિધ રંગ પલટી, જરાક હંચે જઈ, આકાશમાં વિલીન થઈ જતી હતી. માનવ હૃદયમાં ભયની ચીચિયારી ગુંજવી જતી હતી. જાણે દારૂ માનવ જીવન પણ એ ભડકાની જેમ એક પળમાં અનન્તતામાં સપેટાઈ જશે !

એવા અનેકરંગી સ્મશાનની બાજુપરના રસ્તાપરથી ભગુ પોતાના રંક ધર તરફ ચાલ્યો જતો હતો. તેની સ્ત્રી તેની રાહ જોતી ઉભી હશે એ ચિંતાથી તેના પગ ઉતાવળા થવા માંડ્યા. સ્મશાનનું ભયાનક વાતાવરણ તો હતું તે વટાવી જાય તે પહેલાં, એક નિર્જન વૃક્ષ નીચે કોઈ એક સફેદ વસ્તુ તેની નજરે ચઢી આવી. અંધારૂં થયું હતું એટલે લાંબી નજરે દષ્ટિ ફેંકવા છતાંયે એ શું છે તે તેને સમજાયું નહિ “આના જેવો કોઈ પથર તો સ્મશાનમાં કોઈ દિવસ નથી જોયો—શું એ કાંઈ બળદ છે ? ના, ના. તેના જેવો તો નથી લાગતો. તેનું માથું તો માણસના જેવું લાગે છે. પણ જીવતો માણસ રાત્રે આમ અહીં શા માટે આવે ?”

તે એકાદ બે પગલાં આગળ આવ્યો. અને તે માણસ જ છે એમ જ્યારે ચોક્કસ જોયું ત્યારે તે આશ્ચર્ય પામ્યો. તેનું શરીર નિશ્ચેતન પડ્યું હતું તે જીવે છે કે નહિ તેની ભગુને શંકા પડી. એટલે મોચી ખેંચીકેનો માર્યો વિચારવા લાગ્યો, “કોઈએ એનું ખૂન કર્યું હશે અને પૈસા લઈ એને અહીં નાંખ્યો હશે. ચાલો ભાઈ, આપણે, આપણે રસ્તે નહિ તો વળી મારા પણ આના જેવા જ હાલ થશે.”

ભયનો માર્યો ભગુ એની પાસે નજ ગયો, અને જાણે એણે એ પુરૂષને જોયોજ ન હોય, તેમ ત્યાંથી પોતાને રસ્તે ચાલવા લાગ્યો.

તે થોડેક દૂર ગયો હશે એટલે તો મનુષ્ય સ્વભાવની કુતૂહલ વૃત્તિએ એને પાછળ એક દષ્ટિપાત કરવા પ્રેર્યો.

ઝાડની ઓથમાં પવનના તોફાનમાં એણે તે માણસને ધ્રુજતો જોયો એટલે એ વધારે ચમક્યો.

“ એની પાસે જાઉં કે અહીંથી નહાસી જાઉં ? એની પાસે જાઉં તો લગવાન જાણે મારા પર શી વીતશે. મને શી ખબર કે એ કાણ છે ? અને અહીં શું એ કાંઈ શુભ કામ કરવા તો થોડો આવ્યો હશે ? એની પાસે જાઉં ને મારા પર જ હુમલો કરી મને તકડાવી નાંખે તો ? હું ક્યાં એ નાગા સાથે બાથબાથ કરવા જાઉં ? ચાલ ભાઈ આપણે પોતાને રસ્તેજ સારા ! ”

પણ આ વખતેજ તેનાં હૃદયમાં એક દૈવી લાલુકાર થયો, “ અરે ! આનો અર્થ શો ? આ માણસ અહીં મોટા દુઃખમાં આવી પડ્યો છે ! અને તું તો તારી જાતનોજ વિચાર કરી, એની દરકાર ક્યાં વિના અહીંથી ચાલ્યો જાય છે; એ શું ? શું તું કાંઈ મોટો ધનવાન થઈ ગયો કે ગરીબોની અવગણના કરે છે. અને તવંગર હોય તો એ શું ?—દુઃખીયો પર દયા રખે, તવંગર હય તો અચસે હો આ શું, તું સાંઝે કરે છે ? ”

હા ! એ પણ ખરૂં કે આપણો મુસાફીર બીચારો પોતાની આર્થિક સ્થિતિનો વિચાર કરે, ત્યારે જ્યાં પોતાનું પેટ જોમ તેમ ભરાતું હોય ત્યારે પારકી પીડા બહારવાની હીમત કેમ કરી શકે ?

તો પણ અંતરાત્મા કંઈ ફક્ત ધનવાનનેજ પરમેશ્વરે બદલ્યો છે એમ નથી. તેઓજ કંઈ દયાના સાગર હોય છે એમ પણ નથી. એતન તો પરમાત્માએ બધાને આપ્યું છે. તે ગરીબ હોય કે તવંગર, પણ તેની પવિત્ર નજરમાં તો બધાં તેનાં બાળક છે, એટલે સરખાંજ છે.

આપણે દીન પથિક પોતાના હૃદયના ધ્વનિની અવગણના ન કરી શક્યો. તે પેલા પુરુષ પાસે ગયો. તેણે જોયું કે તે એક યુવાન માણસ હતો. પણ કપડાંને અભાવે તાઢથી ચરચર કાંપતો હતો. તેણે તો ભગુ તરફ જોયુંયે નહિ. તેની આંખ ઉંચકવા જેટલી શક્તિ એનામાં નહોતી. એ દશ્ય ભગુના મનમાં શ્રદ્ધા પ્રેરવા સમર્થ હતું. હાથમાંથી જોડા અને લાકડી નીચે નાંખી, જમીન પર એસી તેને માથે ભગુ હાથ ફેરવવા મંડ્યો.

તરતજ જાણે મૂર્છામાંથી પાછો ચેતનાવસ્થામાં આવ્યો હોય, તેમ તે પુરુષે પોતાની આંખ ઉઘાડી, માથું ફેરવ્યું અને ભગુ તરફ જોયું; અને જેવી બેની આંખ મળી કે ભગુને તેને માટે પ્રેમ ઉભરાયો. તેણે ધીમે રહી તે માણસને ખરોખર એસાડ્યો.

“લો ભાઈ, જરા શાન્ત થઈ આ મારો કાટ પહેરો એટલે ઠંડી દૂર થશે” આમ કહી તેણે તેને કાટ પહેરાવવા માટે ઉભો કરવા પોતાનો હાથ લાંબાવ્યો પણ પેલો અજ્ઞાન માનવિ તો પોતાની મેજેજ ઉભો થઈ ગયો. ભગુએ જોયું કે તેના તેજસ્વી દેહ પર કાંઈ ઠેકાણે ઝખમનાં ચિન્હો નહોતાં.

મુશ્કેલીથી તે પુરુષે ભગુએ આપેલો કાટ, તેની મદદથી પહેર્યો. તે થોડુંક આમ તેમ ફર્યો એટલે લોહીમાં ગરમાટો ઉત્પન્ન થવાથી, તેને કંઈક આરામ થયો.

ભગુએ કહ્યું: “ચાલો ભાઈ મારી સાથે ચાલો. કેમ, ચલાશે તો ખરૂંને?” પણ તે માણસ તો મૈત્રી ભરી આંખે ભગુ સામે જોઈ રહ્યો પણ અવાજ રહ્યો એટલે ભગુ પાછો બોલ્યો.

“તમે કેમ કાંઈ બોલતા નથી? આમ કંઈ આખો શિયાળો અહીં પડી રહેવાશે? ચાલો મારે ઘેરે જઈએ, આ મારી લાકડી લ્યો. તેનો તમને ટેકો થશે.”

બન્નેએ ચાલવા માંડ્યું. રસ્તે ભગુએ પૂછ્યું: “તમે ક્યાંથી આવ્યા છો ભાઈ?”

“આ પ્રદેશની નજીકમાંથી તો નહિજ,” તે વ્યક્તિએ જવાબ આપ્યો.

“તે તો હું જાણી શક્યો. કારણ હું અહીં બધાને પીછાણું છું. તમે અહીં સ્થાન આગળ કેવી રીતે આવ્યા?”

“તે મને ખબર નથી.”

“તમને અહીં કોણે નાખ્યા; તમને કોઈએ નુકશાન તો નથી કર્યું?”

“ના, ફક્ત પરમેશ્વરેજ સળ કરી છે.”

“પરમેશ્વરજ બધાનું કારણ છે. તેજ પાપ માટે મનુષ્યોને સળ કરે. આપણે એને તાબે થવું જોઈએ—પણ તમે ક્યાં જવાના છો?”

“ખાસ કોઈજ ઠેકાણે નહિ.”

ભગુ આ સાંભળી આશ્ચર્ય પામ્યો. ત્રેણે વિચાર્યું “આ માણસના મોં પર બદમાશીનાં ચિન્હ તો નથી. વળી એના સ્વરમાં પણ કંઈક સજ્જનોચિત કોમળતા દેખાય છે. તો પણ મને શા માટે એ ચોકખા જવાબ આપતો નહીંહોય!” તો પણ ભગુનો અંતરાત્મા કહેતો હતો કે જીવનમાં ધણીય દર્દ હોય છે. અને પોતાના અંતરનાદને અનુસરી ભગુએ તેને પોતાના ધર તરફને રસ્તે પોતાની પાછળ આવવા વિનંતિ કરી.

આમ બન્ને ચાલ્યા જતા હતા. પેલા અજાણ્યા આગનુકે તેને છોડી જવાનો જરાયે પ્રયાસ કર્યો નહિ. હવે પવન વધારે ફુંકતો હતો. દારૂની ગરમી તો ક્યારનીય ઉડી ગઈ હતી. એટલે ધૂજતો ધૂજતો ભગુ ચાલતા ચાલતા વિચાર કરતો હતો. “મારી સ્ત્રીને આ ધમાલ ગમવી મુશ્કેલ છે. મૂળમાં તો પૈસા વગર આવ્યો અને

ઉપરથી તેને મન એક ઉપાધિ ંહોરી લાવ્યો. એટલે જરૂર તે આને જોઈ મ્હોં મચકવાની.”

એ વિચારે એના મનમાં કંઈક ખેદ થયો. પરંતુ પોતાના સાથાના મ્હોં ઉપર એક નજર પડતાં, તેને ન્યારે એ બેની આંખો સ્મશાન ભૂમીમાં મળી હતી ત્યારની સ્નેહોર્મિઓ યાદ આવી અને તેનું હૃદય કંઈક ખુશાલ જણાયું.

-[૩]-

ભગુની સ્ત્રીએ બધું ગૃહકાર્ય પુરું કર્યું હતું. તેણે લાકડાં કાપી લાવી, પાણી ભર્યું; છોકરાંઓને ખવાડી સુવાડી દીધાં. પોતે પણ થોડું ખાઈ લીધું. પછી વિચાર કરવા લાગી કે રોટલા કરવા કે નહિ. “ જો એ ક્યાંક જમીને આવ્યા હશે, તો તો અહીંયા થોડુંકજ ખાશે. તો આજનું ઢાંકયું કાલે પણ ચાલશે. ” આમ વિચારી, બે ત્રણ વાર ખાવાનું જોઈ આવી. તેણે નિશ્ચય કર્યો કે રોટલા કાલેજ ખનાવવા. પછી તે ભગુના વિચાર કરવા લાગી. તે કાંઈ કમાણી આજે લાવશે કે પછી અકરમીના દડીયા કાણુ રહેશે ? ધરની દ્રરિદ્રતા ઉપર મીટ માંડી જોઈ રહેલી એની આંખમાંથી એકાદબે આંસુ ટપક્યાં.

ગરીબાઈ ! ધણાં જીવનપુષ્પો જે કદાચ પોતાની મધુરી સુરભિ દિગ્નન્તમાં પ્રસરાવી, તેને રસમય ખનાવતે, તે તારા કઠોર પવનથી ધણીવાર ડાળ પરથીજ અણવિકસ્યાંજ તૂટી પડ્યાં છે. જીવનના ગંભીર પ્રશ્નો પર વિચાર કરનારાઓની આંખમાંથી તેં આંસુની સતત ધાર વહાવી છે. તોપણ જગતને કોઈ પણ વસ્તુ વગર ચાલતું નથી તે તારા વગર કેમ ચાલે ?

જે હૃદયો આતિથ્ય સત્કાર માટે પોતાનું સર્વસ્વ આપવા તૈયાર હોય તેનાંજ શરીર ગરીબાઈનાં કારણે અતિથિને અણગમતા મ્હેમાન ગણે છે. એ એનો પ્રભાવ ! તેવુંજ ભગુના ઘરમાં થયું.

મંછા-ભગુની સ્ત્રી વિચારતી હતી કે કોઇ ધરાક એને છેતરશે તો નહિ? પોતે તો ઇશ્વરનાંજ માણસ એટલે કોઇને છેતરવાની હિંમતજ ન કરે-એને એવો ખ્યાલજ ન આવે!—આજે સાલ લાવે તો તો સારું. હજીય આવ્યા નથી. કેટલું મોકું થયું? કોઈ કેકાણે ગલાસ ચઢાવવા તો ઉપડ્યા નહીં હોય ને?”

એવામાં એટલા પર કોઇનાં પગલાંનેા અવાજ સંભળાયો. ખારણું ખુલ્લું અને મંછાએ ભગુ અને પેલા દેવી પરોણાને જોયો! તરતજ ભગુના મ્હોમાંથી નીકળતી મદિરાની દુર્ગંધ મંછાને નાકે અથડાઇ. ‘આજે કોઇ બદમાશ સાથે દારૂના વ્યસનમાં કમાણી ખરબાદ કરી લાગે છે’ તેણે ધાર્યું ‘અને હતું તે બધું ખલાસ કરી આ કોઇ રખડતાને ઘેર લઈ આવ્યા જણાય છે.’ બન્ને ઘરમાં આવ્યા, ત્યારે તો તેણે જોયું કે પેલો અબ્બણો પુરૂષ પણ ભગુનાં કપડાંમાંજ સજ્જ થઈ, ખારણા આગળ સ્થિર ઉભો હતો. તેની આંખ નીચી નમી હતી. મંછાને લાગ્યું કે આ માણસ કોઈ પ્રમાણિક ભાગે છે, કારણ એની આંખમાં હજી શરમ છે.

હવે ભગુ શું કરે છે તે જોવા તે થંભી.

ભગુએ પોતાનાં કપડાં કહાડ્યાં જાણે એક નિશાળીઓ, જે કાંઈ ગુન્હામાં પકડાયો હોય અને ઘેર આવી, વડીલોની ખીંકથી છાનો માનો કપડાં ઉતારવા મંડી જાય તેમ! એ નિરાશ થઇ જમીન પર બેઠો. પોતાના અતિથિને પણ પોતાની પાસે બેસાડ્યો. “હવે અમને થોડુંક ખાવાનું આપ” તેણે પોતાની ધર્મપત્નીને થોડીકવાર પછી કહ્યું.

આના જવાબમાં મંછા કંઈક ન બરોબર સંભળાય કે ન સમજાય એવું બોલી. સ્ત્રીઓ રોષમાં હોય ત્યારે એમજ બોલે. પછી એક પછી એક એમ બન્ને આગનુંકો સામે અર્થ ભર્યું જોવા લાગી.

ભગુને ખબર હતી કે તેની અર્ધાગના મોટા રોષમાં હતી. તે ચંડિકા ઉમ્ર થયેલી ચંડિકા સમી બાસતી હતી. તે બોલ્યો, “ શું તે આજે કંઈ ખાવાનું કરી રાખ્યુંજ નથી ? ”

“ ના. કર્યું છે ” તે એક સાપણની જેમ કુંદાળા મારતી દારૂગોળો છોડવા લાગી, “ પણ તમારા જેવા લક્ષ્મીઓ માટે નહિ તમે તો જાણે તમારી સામાન્ય ખુદ્દિને પણ દારુ ભેગા પી ગયા લાગો છો. શેરીયા કમાવા ગયા, દમડી લાવ્યા નહિ અને ભેગો એક રખડેલ લુટારાને લઈ આવ્યા. ”

ભગુનો પીત્તો ઉછળ્યો, “ જો તારા બંડારમાં વધારે સાઈં બોલવાનું ન હોય તો તાઈં મ્હેં બંધ કરી શા માટે તું મને પૂછતી નથી કે આ ભાઈ કેણુ છે. ”

“ તમે મને પહેલા કહો તો ખરા કે આજે કમાયલા પૈસા ક્યાં નાંખ્યા. ”

“ ભગુએ પોતાની ઓટીમાંથી પાંચની બે નોટ અને આઠ આના તેની પત્ની તરફ ફેંક્યા. તે બોલ્યો, ધરાકોએ આજે કાંઈ આપ્યું નહિ એક ઠેકાણે જોડા સાંધવાના આટલા મળ્યા. ખીજા ધરાકા કાલે આપશે. ”

પણ મંછાનો મીઠાઈ થડો નજ પડ્યો. સાલ ન લાવ્યા તો કંઈ નહિ, પણ પોતાનો કોટ એક નાગા ખાવાને પહેરાવ્યો. અને તેનેય પોતાની સાથે ઘેર લઈ આવ્યા. ધૂંધવાતી આંખે પૈસા લઈ, તે બોલી.

“ જીવ કાંઈ ખાવાનું નથી. જો તમે એમ ધારતા હો કે તમે આણેલા દરેક લોકોને હું જમાડીશ તો ભૂલો છો. ”

“ ચૂપ થા ” ઉશ્કેરાયલો ભગુ ખરાડી ઉઠ્યો, “ ખીજાનું કાંઈ સાંભળશે કે તું પોતેજ લવ લવ કર્યા કરશે. ”

“ શું સાંભળે ? દારૂડીયા પાસે શું સાંભવાનું હોય ? ” હું કંઈ તમારા જેવા દારૂડીયાનું ઘર માંડવાની અમસ્તી ના નહોતી કહેતી. મારી માએ, તમે નાના હતા, ત્યારે સારાં લુગડાં પહેરવા આપ્યા; તો તમે મારવાડીને ત્યાં મૂકી, દારૂ પી ગયા. આજે સાલ લેવા ગયા, ત્યાંથી પણ પીને પાછા આવ્યા. ”

ભગુએ પોતાની પત્નીને સમજાવવા ધણો પ્રયત્ન કર્યો કે પેતે ચાર છ આનાનોજ દારૂ પીધો છે, અને આ માણસ પણ ધણા વિચિત્ર સંજોગોમાં તેને મળી આવ્યો છે, પણ તેની પત્ની તો તેને બોલવાજ ન દે, પોતેજ વચમાં બોલ્યા કરે. છેવટે તેણે ચાલ પકડી, ‘ આ મને આપી દો. મારી પાસે તો હવે એકલીજ રહી છે. સવારનાં તમે પહેરવા લઈ ગયા તે મને આપી દો. ભલે તમારું આ તાઢમાં ગમે તે થાય. તમને તો દારૂની ગરમી પણ રહેશે. ’

સાલ લઈ તે બારણા ખુલ્લું કરતી હતી પણ ત્યાંજ અટકી પડી કારણ સત્ય બીના તો એ હતી કે તેનાં હૃદયમાં આ અજાણ્યો અતિથિ કાણ છે એ જાણવાની તીવ્ર જિજ્ઞાસા થઈ હતી.

- [૪] -

તે થોભી “ જો આ પ્રમાણિક માણસ હોય તો પહેરણુ વિના કંઈ, સ્મશાનમાં રાતે રખડતો હોય ? અને તમે પણ જો કંઈ અણુ-ધટવું ન કર્યું હોત તો તમે પહેલાજ મને કહેત કે આ કાણ છે ? ”

“ અને અત્યાર સુધી તને હું શું કહેતો હતો ? ” ભગુ હિંકેરાધને બોલ્યો, “ સ્મશાનની પાસેથી એક ઝાડ નીચે પડેલો આ મળ્યો. ગરીબ બીચારો-અર્ધો બૂખ્યો અને કપડાં વિનાનો ત્યાં પડેલો હતો. મને પરમેશ્વરે એની પાસે જવા પ્રેર્યો. જરા શાન્ત થા. અમસ્તો મીઠાજ બોલો એ પાપ છે. યાદ રાખ કે આપણે પણ અમર નથી; આપણે પણ એક દિવસ મરવાનુંજ છે. ”

તે બોલવા જતી હતી. પણ ન બોલી શકી. તેની દષ્ટિ પેલા અણુજળમાં અતિથિ પર પડી. તે ખીચારો શાન્ત પડી રહ્યો હતો. તેનું માથું નમેલું હતું. તેના ગોઠવણ પર તેના હાથ પડેલા હતા.

મંછા શાન્તજ રહી.

ભગુએ ધીરા સૂરે સંબોધી, “ શું તારા હૃદયમાં પરમાત્મા વસતોજ નથી ? ”

તે બોલી શકે એ અશક્ય હતું; તેની દષ્ટિ તો પેલા અતિથિ પરજ હતી. તેઓનું તારા મૈત્રિક રચાયું. તેનું હૃદય ચળવા માંડ્યું.

જગત આખાને જીતવાની શક્તિ ફક્ત એ આંખમાં હોય છે !

તરતજ મંછા ઢાંક્યામાંથી થોડું ખાવાનું લઇ આવી. “ લો ભાઈ, આ ખાઓ ” ધીમા સૂરે તે બોલી. થોડીજ પળમાં તેનું હૃદય પલટાયું હતું. મુસા શીર ખાતો હતો. અને ભગુની પત્ની તેની સામેજ બેઠી હતી. તેની દષ્ટિ તો નવા આગ-તુકનાં મુખ ઉપરથી ફર નહોતી થતી. દયાની અદ્ભૂત લાગણીએ તેનાં હૃદયને કપળે કર્યું હતું. સ્નેહભાવ તેના હૃદયમાં ઉભર્યો હતો. આ લાચાર અતિથિ માટે પોતાના પાપના પ્રાયશ્ચિત્ત રૂપ આંસુ તેની આંખમાંથી ટપક્યાં.

એ સમયનાં આંસુમાં કેટલો ફેર ! પહેલાં ગરીબાઈનાં-ખીજનાં સ્નેહ, દયા અને પ્રાયશ્ચિત્તનાં.

અને તરતજ તે અતિથિના ગ્રહોં પર પ્રકુલતા આવવા માંડી. તેણે ઉંચું જોયું અને તે બલી સ્ત્રીની દષ્ટિનો પ્રત્યુત્તર એક મધુરા નિર્દોષ હાસ્યથી આપ્યો.

અતિથિ ખાઈ રહ્યા પછી મંછા બોલી: “ ભાઈ તમે ક્યાંથી આવ્યા છો. ”

“ આટલામાંથી તો નહિજ ”

“ ત્યારે તમે સ્મશાનમાં કેવી રીતે પડ્યા. ”

“ મને કાંઈ ખબર નથી ”

“ તમારા કપડાં કોણે ઉતારી લીધાં. ” ઇશ્વરે મને ફક્ત સળ કરી છે.

“ તમે તો ત્યાં વસ્ત્ર વિનાજ પડ્યા હતા. ” “ હા પણ ભગુએ મને જોયો ત્યારે એને મારી હાલતપર દયા આવી. અને પોતાના કોટ મને પહેરવા આપ્યો. અને મને સાથે લઇ આવ્યો. અહીં તમે મને ખાવાનું પણ આપ્યું. પરમેશ્વર એનો બદલો તમને જરૂર આપશે. ”

મંછા ઉઠી અને ભગુનાં બીજાં જૂનાં કપડાં આણી તેને આપ્યાં. “ લો આ પહેરજો હું જાણું છું કે તમારી પાસે કપડાં પણ નથી. હવે અહીં નિરાંતે સૂજો. ”

બધાં સૂવા માટે છુટાં પડ્યાં, પણ ભગુની સ્ત્રીને ઉંઘ આવતી નહોતી. તેના મગજમાંથી તો આ મહાત્મા અતિથિની મૂર્તિ એક ક્ષણ માટે પણ દૂર નહોતી થતી, તો પણ પાછું તેના મનમાં એક આંતરિક દ્રંદ થઇ રહ્યું હતું. તેણે વિચાર્યું કાલે શું કરશું ? મેં તો એને એમનાં કપડાં પણ આપી દીધાં છે. પ્રેમ અને ગરીબાઈ તેનાં હૃદય પ્રદેશમાં યુદ્ધ કરી રહ્યાં હતાં. પણ તે અતિથિના પેલા અનન્ય હાસ્યના દર્શન, પ્રેમે વિજય મેળવ્યો.

ભગુ કે મંછા, એમાંથી કોઈ સૂતું નહોતું. “ સાંભળો આજે તો ખાવાનું બધું ખલાસ થઇ ગયું છે. કાલે કોઇને ત્યાંથી લાવવું પડશે. ”

“ એ તો ઇશ્વર આપ્યા કરશે ” ભગુએ શાન્ત જવાબ આપ્યો. થોડીવાર મંછા શાન્ત રહી પાછી બોલી “ એ છે તો કોઈ અજન્મ પુરુષ પણ એ કોણ છે એ શા માટે કહેતો નથી. ”

“ મને લાગે છે કે એ કહી શકતોજ ન હોય. ” પાછી થોડી વાર ચૂપકી ફેલાઇ. પાછીતે શાન્તિમાં મંછાએ ભંગ કર્યો. “ આપણે બધાને આપીએ છીએ પણ આપણને તો કાંઈ કાંઈ આપતુંજ નથી. ”

એમ શા માટે ? ભગુને આનો ઉત્તર ન જડ્યો. તે બોલ્યો “ એનો કાંઈ દિવસ વિચાર કરશું આજે નહિ. ”

આમ બંને મોડી રાતે નિદ્રાવશ થયા.

- [૫] -

પ્રભાતના પ્રકાશ પૃથ્વી પર પથરાયા. છોકરાંઓ હજી ગુલાબી નિદ્રાની સોડમાં લપાયાં હતાં. મંછા પાડોશીને ત્યાં ઉધાર લોટ લેવા ગઈ હતી ગઈ કાલનો અતિથિ, આજે જાણે ધરનો જ માણસ હોય તેમ બેઠો હતો આજે તેના ગ્રહોં પર વધારે તે જ પ્રકાશતું હતું. ભગુએ તેને કહ્યું “ બહાલા ભાઈ, પેટને ખોરાકની અને શરીરને લુગડાંની જરૂર હોય છે. એ માટે બધાને કામ કરવું પડે. તને કાંઈ કામ આવડે છે ? ”

“ ના ” ભગુ અચંબો પામ્યો. છેવટે બોલ્યો, “ પણ તું શીખવા પ્રયાસ કરજે. માણસ ધારે તો ગમે તે કામ શીખી શકે તું શીખશેને ? ” “ હા, બધા માણસ કામ કરે છે—ને હું પણ કરીશ. ”

“ ધણું સારું, તારું નામ શું ? ”

“ માધવ ”

“ જો—માધવ, તું, લલે તારે વિશે અમને કાંઈ ન કહે પણ હું શીખવું તે કામ જો રીતસર કર્યો જઈશ, તો હું તને રોજ ખવડાવીશ. ”

“ ઇશ્વર તમારું ભક્તું કરશે, હું બધું કામ કરીશ, તમે મને શીખવતા રહેજો. ”

થોડા દિવસમાં તો જોડા સીવવાનું બધું કામ માધવ શીખી ગયો; જાણે જનમનો મોચી જ સીવવા બેઠો હોય, તેમ જરા પણ ભૂલ ન કરે અને કામમાં મશગૂલ રહે. તેને પૈસાનીય લાલચ નહોતી.

પેટ પુરતું ખાવાનું, જોષતાં કપડાં અને સુવાની જગ્યા આટલું જ એનાં જીવન પટ પર દેખાતું.

સાત આઠ વર્ષનાં બહાણાં આમ વહી ગયાં. ભગુના સહચારીનાં જીવનની ઝાંખી સરખીયે તેને નહોતી અને માધવ પણ આખા કલાખાજ નીવડ્યો. તેની ખ્યાતિ ચોતરફ ફેલાઈ અને બધાંને ભગુના નોકરના હાથે જ જોડા શીવડાવવાનો શોખ લાગ્યો, ભગુને પણ આથી સંતોષ હતો. એનો અભણ્યો દોસ્ત કયાંથી આવ્યો છે એ પણ પૂછવાનો ખ્યાલ એ ભૂલી ગયો. એને તો એક જ ફીકર હતી કે આ ગેબી માણસ કોઈ દિવસ પલાયન થઈ જશે.

ભગુની દુકાનમાં એક દિવસ બધા કામ કરતા હતા. છોકરાંઓ ઓટલા પર રમતાં હતાં તેમાંથી એક બોલી ઉઠ્યું, “માધુ કાકા, જુઓ પેલી બાઈ બે છોકરીઓ સાથે અહીં આવે છે એક છોકરીનો પગ કેવો છે ? એને એ ભાગેલા પગ સાથે કેટલી પીડા થતી હશે ?”

માધવે હાથમાનાં હથિયાર નીચે મૂકી દીધાં અને ખારીમાંથી આંખ સ્થિર કરી જોવા લાગ્યો. ભગુએ આ જાયું. તે આશ્ચર્ય પામ્યો કારણ કે કોઈ દિવસ તેના કારીગરે દુકાનની ખજાર નજર સરખી પણ નહોતી કરી. ભગુએ પોતે બહાર શું છે તે જોવા દષ્ટિ દોડાવી.

સારાં કપડામાં સજ્જ થઈ, એક ધનવાન બાઈ તેની દુકાન તરફ આવતી જણાતી હતી. તેને હાથે આંગળી ભેરવી બે નાની છોકરીઓ સાથે ચાલ્યા કરતી હતી. તેઓનાં કપડાં પણ ધનવાનની ધનિકતા સૂચવતાં હતાં. બન્ને છોકરાં ઓટલાં તો સરખાં કે વર્તાય જ નહિ પણ એકના પગે ખોડ હતી.

છોકરાંને આગળ આણી તે બાઈ ભગુની દુકાનમાં પેડી અને જણાવ્યું.

“મારે આ છોકરીનાં બૂટ સીવડાવવાં છે.”

“અમે એવડાં નાનાં કોઇ દિવસ બનાવ્યાં નથી. પણ આ મારો કારીગર ધણો હોંશિયાર છે તે સીવી દેશે.”

ભગુએ પોતાના સહયોગી તરફ જોયું, તો તે પેલી ન્હાની બાળકીઓ તરફ મીટ માંડી જોઈ રહ્યો હતો. ભગુની વિસ્મયતા ક્ષણે ક્ષણે વૃદ્ધિમત થવા લાગી. હા, તે બાળાઓના ગુલાબી મ્હોં પર કાળી ભમરા જેવી આંખો, અને બાહ્યાવસ્થાની નિર્દોષતા કોઈ પણ માણસનાં મનને આનંદ તરંગમાં ઉછાળે. પણ પોતાનો મિત્ર આ બાળકોથી શા માટે આકર્ષાયો હશે તે ભગુને નવાઈ લાગી. એનો અર્થ એ ન સમજી શક્યો.

માધવે હવે પેલી લંગડી છોકરીના પગનું માપ લેવા માંડ્યું તેમ કરતાં કોઈ ન જૂએ એમ, તેણે છોકરીના અપંગ પગનો પોતાના કોમળ હાથ વડે સ્પર્શ કરી લીધો. કોઈએ તે જોયું નહિ પણ ભગુની નજર ખંઘાર આ સર્વ ન્હોતું.

તે પરમાણુ લેતો હતો, તે દરમ્યાન ભગુએ પેલીબાઈ સાથે વાતચીત કરવા માંડી—“શું આ બાળા જન્મથી જ પગની ખોડ વાળી છે?” “ના. એની માએ એમ કયું.”

“ત્યારે શું એ તમારી છોકરી નથી?”

“ના હું એની મા નથી. તેમ કોઈ જાતની સગી પણ નથી. એ તો મ્હારી પાળેલી પુત્રી છે”

“શું તમે એનાં કાંઈ સગાં નથી છતાં પણ એને તમે ઉછેરી મોટી કરી?” આશ્ચર્ય ચકિત ભગુએ પૂછ્યું.

“હા. હું તેમ કેમ ન કરી શકું? મેં એ બન્નેને મારાં પેટનાં છોકરાંની જેમ ધવડાવી ઉછેર્યાં છે; મારે પણ એક એવડું બાળક હતું જેને પરમેશ્વરે પોતાની પાસે બાહ્યાવસ્થામાં જ બોલાવી લીધું પણ મારો પ્રેમ એના કરતાં આ બાળકીઓ પ્રત્યે કુદરતી રીતે જ વધારે છે.”

-[૧]-

ભયુની આતુરતા એ છોકરીઓનો આદિ ઇતિહાસ જાણવા માટે વધી. તેણે પેલી બાઈને આ બધું પૂછ્યું. તે બાળકીઓના જન્મ કાળનાં રહસ્યનું સ્ફોટન થયું.

“ છ વર્ષ પર એમ બન્યું કે આ બંને બાળાઓએ પોતાની મા અને બાપ એક જ અઠવાડીયામાં ગુમાવ્યાં. બાપનો દેહ મંગળવારે રમશાનમાં બળી બસમ થયો અને મા શુક્રવારે પરલોક સીધાવી. આમ ત્રણ દિવસ સુધી પીતા વિનાના આ બાળકોએ ત્રીજે જ દહાડે પોતાની માતાનું મૃત્યુ જોયું. તે વખતે હું અને મારા પતિ એ લોકોની પાડોશમાં જ રહેતાં હતાં. એમનો બાપ હતો ખેડુત— તે એક દિવસ જંગલમાં લાકડા કાપવા ગયો ત્યાં એને જનાવર કરડ્યું. તેને ઘેર આણ્યો કે તરત જ તે મરણ પામ્યો. અને ત્રીજે જ દહાડે તેની સ્ત્રીએ આ બે બાળકીઓને એક સાથે જન્મ આપ્યો. ગરીબ સ્થિતિ અને એકાન્ત—એવા સંજોગોમાં જ આ અભાગ-ણીઓનો જન્મ થયો હતો, કારણ કે તેમની માતાની સુવાવડમાં સારવાર કરનાર કોઈ પણ હતું જ નહિ,

બીજી સવારે હું તેની ખબર લેવા ગઈ, ત્યારે જોયું કે તે બાઈ તો સખત થઈ ગઈ હતી અને પોતાની મૃત્યુ વેદનામાં બૂલથી જ તેનું આ બાળકી ઉપર પડવાથી તેનો એક કુમજો પગ મરડાઈ ગયો હતો. મેં તેની સારવાર ધણી કરી. પણ મૃત્યુનાં અપરિચિત બળ આગળ મનુષ્ય પ્રયત્ન નકામા છે. અમે જેમ તેમ કરી તેની મૃત્યુ ક્રિયા કરી. પણ હવે આ નાની નાદાન છોકરીઓનું શું કરવું? એ વિચાર અમને મુંઝવવા લાગ્યો. તે વખતે અમારા પાડોશમાં ફક્ત હું જ ધાવણી હતી. માઈ નાનું બચ્ચું હજી ફક્ત બે માસથી જ મને ધાવતું હતું, એટલે મેં જ એ છોકરીઓને મારી સાથે લઈ લીધી. પહેલાં તો આ સારી છોકરીને જ

હું ધવડાવતી, કારણ ખીજી જીવે એવી કોઈ ને આશા નહોતી. પણ એક દિવસ મહેં મનમાં જ વિચાર કર્યો: “શા માટે આ ઈશ્વરના બાળનો આત્મા આમ મારા પાપથી કરમાવા દેવો જોઈએ” આમ દયા આણી મારા પોતાના બાળક સાથે આ બંને છોકરીઓને પણ મેં સ્તનપાન કરાવ્યું. તે વખતે હું પણ જીવાન અને સશક્ત હતી. અને પરમેશ્વરે પણ મારાં સ્તનોમાં વધારે દૂધ આપ્યું જો કે હું આમ પારકાં છોકરાંઓને ખરા પ્રેમથી મોટાં કરતી હતી, છતાં પણ બે વર્ષ રહી પરમાત્માએ મારા બાળકને તેના પવિત્ર સાન્નિધ્યમાં ખેંચી લીધો. ત્યાર પછી મને ખીજું કંઈ સંતાન આપ્યું પણ નથી. વખત જતાં અમારાં નસીબ ખુલ્યાં અમે વધારે ધનવાન થયાં એટલે હું અને મારા પતિ અમારાં મૃત બાળકનાં પ્રેમને લીધે અમારા હૃદય અને જીવન આ બંનેનાં પોષણ તરફ પ્રેરી, પોતાની જાતને સુખી માનીએ છીએ. આ બે તો અમારા આંખની કીકી સમાન છે.” આમ કહી એક હાથે પેલી લંગડી બાળાને તેણે પોતાની પાસે ખેંચી અને બીજા હાથે પોતાની આંખમાંનાં આંસૂ લૂછ્યાં. અને ઉમેર્યું “ખરું જ કહ્યું છે કે મા કે બાપ વગર આપણે જીવી શકીએ. પણ પરમેશ્વર વિના—તો નહિ જ” આ ઇતિહાસ બધાંએ આંસુભીની આંખે સાંભળ્યો ! ત્રણે આવનારાં ચાલ્યા ગયા. અને ભગુ માધવ તરફ વળ્યો. ગુંઠણ ઉપર હાથ જોડી તે બેઠો હતો. તેનાં મ્હોં પર શાન્ત ઉન્માદ તરવરી રહ્યો હતો કોઈ દિવસ ન દેખાયલું એવું દિવ્યહાસ્ય મ્હોં પર ફરકતું હતું.

-[૭]-

ભગુ તેની પાસે ગયો: “કેમ લાઇ, શું થયું.” તેણે પૂછ્યું, પણ માધવ તો પોતાનું કામ બાજુ પર મૂકી ઉઠ્યો. ભગુ અને તેની પત્નીને તેણે પ્રણામ કર્યા તે બોલ્યો:

“પરમાત્માએ મને મારી બક્ષી છે, મારું જીવન હવે પુરું થયું છે. હવે મારે તેની પાસે જવું જોઈએ.” ન્યારે તે બોલતો હતો

ત્યારે તેના મ્હેંની આજીઆજી પરમાત્માની પરમ જ્યોતનું એક કુંડાળું બધા વિસ્મય સાથે જોઈ રહ્યા.

બધાએ તેને નમસ્કાર કર્યા બાગુએ પૂછ્યું:

“ દેવ ! હું જોઈ શકું છું કે તમે કોઈ અમારા જેવા સાધારણ માનવિ નથી. મારે તમને કાંઈ પ્રશ્ન નથી પૂછવા. ફક્ત મને આટલુંજ કહો. જ્યારે મ્હેં તમને પહેલા સ્મશાનમાં જોયા ત્યારે તમે દુઃખી અવસ્થામાં હતા, પણ જ્યારે મારી પત્નીએ તમને ઘેર ખાવાનું આપ્યું ત્યારે તમે હસ્યા અને આજે પણ તમે પેલી છોકરીને જોઈ એકદમ જાણે અદ્વિતીય આનંદ અનુભવતા હો એમ અમને લાગ્યું. ત્યારે તમે હસ્યા અને હમણાં ધણી પ્રકાશમાન દેખાવ છો. મને કહો કે એ બે પ્રસંગે તમે શા માટે હાસ્ય ફરકાવ્યું શા કારણથી અમારી પામર આંખમાં અંધારા આણુતો આ દિવ્ય પ્રકાશ તમારા દેહ પર દેખાય છે. ”

“ એનું કારણ એ ” તે દિવ્ય પુરુષ બોલવા લાગ્યા, “ કે આજે હું ઘણો ખુશી થયો છું. પરમાત્માએ મને મારી આપી છે. હું આજે હસ્યો તેનું કારણ એને હું જ્યારે જીવનનું રહસ્ય જાણું ત્યારે મારે હસવું જ જોઈએ. અને આજે મેં તે જાણ્યું. ”

“ પણ ઇશ્વરે તમને શા માટે સજ્જ કરી હતી. અને જીવનનું એ રહસ્ય શું છે. તે મને પણ સમજાવો. એ જાણવાનો હું મુમુક્ષુ છું. ”

હું મારી ફરજમાં ચૂક્યો હતો. એટલે પરમાત્માએ મને સજ્જ કરી. હું સ્વર્ગમાં એક દેવતા હતો. મેં તેના ફરમાનને માન ન આપ્યું. પરમેશ્વરે મને મૃત્યુ લોકમાંથી એક સ્ત્રીનો આત્મા ઉપાડી લાવવાની આજ્ઞા કરી, જ્યારે હું પૃથ્વીપર ઉતર્યો, ત્યારે તે સ્ત્રીને મેં માંદગીને ખીજાને જોઈ. તેણે બે નાની બાળાઓને તરતજ જન્મ

આપ્યો હતો. બન્ને છોકરાંઓ માતાની ગોદમાં પડ્યાં પડ્યાં રડતાં હતાં. તેને પોતાની છાતીપર લઈ ધવડાવવાની પણ માતામાં શક્તિ ન હતી. તેણે મને જોયો ત્યારે સમજી ગઈ કે ઇશ્વરનો દૂત તેનો આત્મા સેવા આવી પહોંચ્યો છે. અને મને કરગરીને નયનામાં અશ્રુ આણી તે મને કહેવા લાગી: “ ઓ દેવ ! જે દિવસ પહેલાંજ મારા પતિ મરણ પામ્યા છે. મારે આ દુનીયામાં કોઈ નથી. મારા રંક આત્માને તમે ના લઈ જવ. મારાં બચ્ચાં જરા મોટાં થાય ત્યાં સુધી મને જીવવા દો. ” આ સાંભળી મેં તેને ધવડાવવામાં મદદ કરી, એક છોકરી તેના હાથમાં આપી.

દયા અને દુરજ મારા મનમાં ગડમથલ કરવા લાગી. દયા મને પાછો તેમનો તેમજ એ સ્ત્રીનો જીવ લીધા વગર ઉપર લઈ ગઈ. હું સ્વર્ગમાં પાછો ફર્યો. અને પરમેશ્વર આગળ જઈ બોલ્યો: પરમાત્મન, હું તે સ્ત્રીનો આત્મા ન લાવી શક્યો. મને તે બાળકોની અસહ્ય સ્થિતિની દયા આવી કે માતાપિતા વિના એ બાળકોનું આ પૃથ્વીમાં કોણ ? ” અને પરમેશ્વરે જવાબ આપ્યો: “ જલ્દી પાછો જા, અને એ બાઈના આત્માને અહીં હાજર કર. મૃત્યુ-લોકના જીવનનું રહસ્ય તું કોઈ દિવસ જાણશે. તું જાણશે કે માણસનાં અંતરમાં શું વસે છે ? માનવિઓ શાથી જીવે છે ? ” તે બધ્યા પછી જ તું પાછો સ્વર્ગમાં આવવાનો અધિકારી થઈશ. પાછો હું પૃથ્વી ઉપર ઉતર્યો. તે રંક સ્ત્રીના આત્માને મેં લઈ લીધો. તે વખતે એક બાળકોનો પગ તે સ્ત્રીથી ભાંગી ગયો હતો. હું ઉપર આવવા જતો હતો, તેવામાં પ્રભુની દૈવી શક્તિએ મારા હાથમાંથી તે સ્ત્રીનો આત્મા ઝુંટાવી લીધો, મારી પાંખો કાપી નાંખી અને મને સ્મશાનનાં વૃક્ષ પાસે નાંખ્યો. ”

ભગુ અને મંછાને હવે ખબર પડી કે આટલા દિવસ તેમણે કોને ખવડાવ્યું પીવડાવ્યું હતું. કોને પોતાના કારીગર તરીકે રાખ્યો

હતો. તેમની આંખમાં આનન્દનાં આંસુ ઉભરાયાં અને પેલા દેવતાઇ પુરૂષે આગળ ચલાવ્યું.

“આમ હું વસ્ત્ર વિહોણો સ્મશાનભૂમિમાં પડ્યો હતો. ત્યાર પહેલાં મને ખબર પણ નહોતી કે માનવ દેહને શાની જરૂર હોય છે. ભૂખ કે તરસથી હું કેાઈ દિવસ પીડાયો નહોતો. પણ હવે તો મેંજ માનવરૂપ લીધું હતું અને હુંજ તાઢથી થર થર ધ્રુજતો સ્મશાનમાં પડ્યો હતો. શું કરવું એ મને સૂઝતું નહોતું. એવામાં ત્યાં મને માણસનાં પગલાં સંભળાયાં. પણ તમે ત્યાંથી પ્રથમ ગયા, ત્યારે મારી દરકાર ન કરી. પણ પાછળથી તમારો અંતરાત્મા કંપ્યો. તમે મારી પાસે આવ્યા. તમારામાં મારે માટે દયા ઉભરાઈ ત્યારે તમારું મ્હેં જેના ઉપર પહેલાં મૃત્યુની છાયા હતી તે સંજીવન ઔષધિથી સીંચાયું હતું ત્યારેજ તમારા મુખમાં મ્હેં પ્રભુનું તેજ જોયું.”

અને ન્યારે તમારી પત્ની મને પ્રથમ મળી ત્યારે તેણે મારો તિરસ્કાર કરવા લાગી. પણ ન્યારે તમે એને પ્રભુનું સ્મરણ કરાવ્યું ત્યારે તેના હૃદયનો પલટો થયો. તે પહેલાંની સ્ત્રી નહોતી. હવે તેની મુખમુદ્રામાં પ્રભુની આકૃતિ મેં જોઈ છે. મને ત્યારે પરમાત્માનાં વચન યાદ આવ્યાં. “ત્યારે તું જાણુશે કે માણસમાં શું વસે છે.” મેં જાણ્યું કે માણસમાં પ્રેમ વસે છે. જગતમંડળનું કેન્દ્ર પ્રેમ છે. પણ મારે હજી જાણવાનું બાકી હતું, કે માણસો શાથી જીવે છે. એટલે હું તે દિવસની રાહ જોતો હતો કે ન્યારે સર્જનહારે કરેલા રહસ્યનો હું ભેદ પામું. છેવટ તેજ બાળાઓ પોતાની પાળક માતા સાથે આ દુકાને આવી. મેં તરતજ બન્ને છોકરીઓને ઓળખી કહાડી અને જાણ્યું કે તે બન્ને હજી જીવી રહી છે. ત્યારે મને વિચાર થયો ‘આની માએ મને કહ્યું હતું કે માતા પિતા વીના તે જીવી શકશે નહિ, છતાં પણ પેલી અજાણી બાઇએ બન્નેને ઉછેરી

મોટી કરી હતી. અને ન્યારે મેં એમની કથા સાંભળી અને પેલી બાઈએ એમને માટે પ્રેમનાં આંસુ સારતી જોઈ ત્યારે જીવન રહસ્યનો એક મારા હૃદયમાં સ્ફુર્યો. ”

“ અને તે રહસ્યનો એક શા ? ” મંછાએ પૂછ્યું.

અનન્ત જ્યોતિવડે દીપતો પરમાત્માનો પરિચારક બોલવા લાગ્યો: “ ન્યારે મેં તેની માતાને ખેંચી લીધી ત્યારે મારી ખાત્રી હતી કે આ બાળાઓ જીવવા નહિ જ પામે. પરંતુ પરમાત્માની અખંડ શક્તિની કયાં સીમાઓ મપાઈ છે. એક સ્ત્રી જેને કોઈ પણ પ્રકારની નીરખત અથવા સ્વાર્થ આ છોકરીઓ પ્રત્યે નહોતો, તે એમને ઉછેરીને મોટી કરે છે, જાણે કે તે એનાં પોતાનાં જ રૂધિર અને માંસની બનેલી હોય ! ત્યારે મેં એ દયાસ્વરૂપ બાઈની આંખમાં પરમેશ્વરની મૂર્તિનું પ્રતિબિંબ નિહાળ્યું. અને મને સમજાયું કે માણસો શાથી જીવે છે ? અને મને લાગ્યું કે પરમેશ્વરે મને મારી બક્ષી છે. ત્યારે હું હસ્યો. ” આ શબ્દો સાથે તેણે આ દુનિયાનાં વસ્ત્રો પોતાનાં દૈવી દેહ ઉપરથી દૂર કર્યાં. એક ઝળહળતી જ્યોત એના શરીરને લપેટી રહી. એ જ્યોતિ શું આપણી માનવ આંખો જોઈ શકે ?

મોટા સ્વરે આકાશમાંથી કોઈ ધ્વનિ કહાડતું હોય તેમ તે બોલ્યો,

“ મને પરમેશ્વરે સમજાવ્યું કે માણસ પોતાની જાતની દરકાર લીધાથી જીવતો નથી. પણ પ્રેમથી જીવે છે.

“ હું ન્યારે માનવ દેહી બન્યો હતો, ત્યારે મારી જીંદગી કંઈ, મારો વિચાર કર્યાથી બચી નહોતી. પણ એક વટેમાર્ગ અને તેની પત્નીમાં રહેલી સહાનુભૂતિ અને પ્રેમની ભાવનાથી. એમજ પેલી બે છોકરીઓ પણ પાડોશજીના પ્રેમથી જ જીવન ધારી શકી. વસ્તુતઃ બધા જીવે છે તે કાંઈ પોતાની કાળજી લીધાથી નહિ. પણ

મનુષ્ય જાતિમાં જે પ્રેમ વસે છે તેની અનન્ત શક્તિથી જ. બધા પ્રેમથીજ જીવે છે—”

બધાએ પરમેશ્વરના આ ચમત્કારને નીચા વળી નમન કર્યું અને તે તો સર્જનહારનાં પ્રશસ્તિ ગાતા ગાતા, અનન્ત આકાશમાં અંતર્ધ્વાન થઇ ગયા.

*

કર્મમાર્ગ, જ્ઞાનમાર્ગ, અને ભક્તિમાર્ગ મોક્ષ માટે અને બ્રહ્મના સાક્ષાત્કાર માટે ધર્મ પુરતકોમાં દેખાડ્યા છે. તે સર્વ ઉપર સામ્રાજ્ય ભોગવતો માર્ગ તે પ્રેમ માર્ગ!

“ Love the Lord thy God

and love thy neighbour as thyself.”

એ હજાર વર્ષ પૂર્વે ભગવાન જીસસે આ ખુબિયી જગત ભરી નાખ્યું હતું. અને તેજ વિશ્વપ્રેમની ગર્જના પાપમોચની ગંગાના તટ ઉપર આશ્રમોમાંથી આપણા રૂપિ મુનિઓ કહાડી, તોયે હજી જગતે એ મંત્ર જીવનમાં નહિ જેવોજ ઉતાર્યો. હજીયે ડોમી વિગ્રહો-ખૂનામરકીઓની જૂમો સંલગાયા કરે છે—

પરંતુ ન્યારે વિશ્વખંધુત્વની અને પ્રેમની પ્રેરણા જગત પીશે, ત્યારે નવી સૃષ્ટિનાં પગલાં મંડારશે.

જગતનો જત્રાળુ

તીરથ તારું છે લીતર મોહું,
તે નહિં જોયું તપાસી,
અંતરગંગ સૂકાઈ ગઈ ને
ઘાટે ઘાટે ગંગ લાસી !
રે મન !
શું કરે મથુરાં ને કાશી ?

કવિ ખગરદાર

-[૧]-

વૃદ્ધાવસ્થામાં જ્યારે જીવનનો મોહ ઝાછો થાય, ત્યારે પ્રજુની ભકિતમાં ચિત્ત પરોવાય એ તો સૃજનજૂનો અનુભવ છે- તદઅનુસાર એ ધરકા દોસ્તદારોને એક સાથે કાશીની જત્રાએ જવાનો શોખ થયો. બંસીધર ધણો ચારિત્ર્યશીલ માણસ હતો. આખી જીંદગીમાં દારૂ, ચાહ, તમાકુ વીગેરે કોઈ પણ જાતનું વ્યસન એણે

વળગાડ્યું નહોતું લોકોમાં પણ એની છાપ સાધુ પુરુષમાં ગણાતી. બે ત્રણ વખત તો ગામના પટેલની ખુરશીપર બેસી બધાનો પ્રશ્નસાપાત્ર થયો હતો. તેનું કુટુંબ પણ બહોળું હતું છોકરાને ઘેર પણ મોટા છોકરા તેણે જોયા હતા. અને બધા જ સંપત્તી સાથે રહેતા એટલે એને મત સંતોષ હતો.

તેનો દોસ્ત ગોવિંદ સાધારણ સ્થિતિનો સુધારનો ધંધો કરતો. તેનો એક પુત્ર તેની સાથે રહી કામમાં મદદ કરતો અને બીજો પર-ગામ કમાવા ગયો હતો. પણ તે પોતે આનંદી જીવન ગાળતો, દારૂ પણ પીતો. ચાહ બીડી વીગેરે બધા વ્યસનોનો શોખીન હતો. છતાંય તે પાડોસીઓ સાથે અને ઘરમાં આનંદ અને શાન્તિથી રહેતો.

બન્નેએ ધણી વખતથી સાથે જત્રાએ જવાનું નક્કી કર્યું હતું, પણ બંસીધરને પોતાનાં કામમાંથી નવરાસ મળતી નહોતી, એક કામ પુરું થાય, કે બીજું શરૂ કરવાની તે તૈયારી જ કરતો, આ વર્ષ પૌત્રીનાં લગન હોય તો બીજો વર્ષ એનો છોકરો પરદેશથી મળવા આવવાનો હોય તો ત્રીજો વર્ષે નવું ઘર બાંધવાનું હોય—આમ વર્ષો વહી જતાં અને જત્રાનો સંકલ્પ એમનો એમ રહી જતો.

એક વખત બીજા દોસ્તો એકઠા થયા ત્યારે જત્રાની વાત નીકળી: “કેમ, હવે જત્રાએ નીકળવાનો ક્યારે વિચાર થાય છે” ગોવિંદે પુછ્યું બંસીધરે ડોળા કહાડી જવાબ આપ્યો “અરે શું જત્રાએ જાય ? આ વર્ષે તો ખરચ કરતાં મારો દમ નીકળી ગયો છે. પહેલાં તો ઘર બાંધવામાં સોએકનો ખર્ચ થશે એમ જણાતું હતું પણ વાતમાં ને વાતમાં આજ સુધી ત્રણસો તો થઈ ગયા અને હજી તો પુરું પણ નથી થયું, આવતા ઉનાળા સુધી રોકાઈ જઈ પછી ઇશ્વરની મરજી હશે તો આપણે જઈશું” “પણ મને લાગે છે કે આમ આપણે વિલંબ કરવો જોઈએ નહિ, ધરમના કામમાં ટીલ કેવી ?”

“ દીલ કે બીલ ! ” બંસીધર ખીખઈ બોલ્યો. ” ધરનું કામ શરૂ થયું છે તે અધૂરું મૂકીને કેમ નીકળાય ? ”

“ કેમ કાઢને સોંપીને ન જવાય. તમારો છોકરો છે તે સંભાળી લેશે ”

“ શું મારો છોકરો ? એ તો બહુજ ગાફેલ છે, તે શું કામ કરતો હતો. ”

“ ભાઈ, આપણે મરી જઈશું તો પણ જગતનું કામ તો ચાલ્યા કરશે, તમારો છોકરો થોડું કામ જોશે એટલે શીખી જશે. ”

“ તે ગમે તેમ હોય, પણ મારે તો જાતેજ દેખરેખ રાખી, ધર બંધાવવું છે, અને ધરમાં તો મારાં ઘણાં નાણાં આ ધરના કામમાં રોકાઈ ગયા છે. એટલે રૂપીયા વગર જત્રાએ નીકળાય પણ કેમ ? ”

ગોવિન્દ હસ્યો: “ તમારી આવક તો મારા કરતાં વીસગણી વધારે છે, છતાં પણ મારા કરતાં પૈસાની ચિંતા તમે વધારે રાખો છો. જુઓ મને ચોક્કસ નિશ્ચય કરી ખબર આપજો કે ક્યારે નીકળવું છે અને હું તમારી સાથે આવવા તૈયાર રહીશ, ”

આ સાંભળી બંસીધર પણ હસ્યો અને બોલ્યો શું તું એટલો બધો પૈસાવાળો થયો ને ગમે ત્યારે તૈયાર થઈ જઈશ. કેમ આટલી બધી પેદાશ ક્યાંથી થવા લાગી ? ”

“ એ તો ગમે ત્યાંથી સો રૂપીયા ભેગા કરીશ, બીજે ક્યાંયથી નહીં મળે તો પછી થોડાં લાકડાં વેચીને પણ પૈસા મેળવીશ. ”

“ અને લાકડાં વેચવા માટે પાછળથી પસ્તાવો કરીશ કેમ ? ”

“ ના—ના—મારા પાપો સિવાય બીજા કોઈ માટે મારી જીંદગી ભરમાં પસ્તાવો કર્યો નથી, પોતાના આત્મા સિવાય બીજાની નાહક ચિંતા કરવાની માણસને કંઈ જરૂર નથી ”

છેવટે આ.શબ્દોએ બંસીધર ઉપર જીત મેળવી તેણે કહ્યું

“બરાબર આપણે હવે જવુંજ નોંધએ ધરના કામનું ગમે તેમ થાય. જીવન કે મૃત્યુમાં આપણે પ્રભુનાજ હાથમાં છીએ આપણે જીવતા છીએ ત્યાં સુધીમાં આપણે જત્રાએ જઈ આપણી બાધા ઉતારી આવવી નોંધએ,”

- [૨] -

સાત દિવસ પછી બન્ને જણ જત્રાએ જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા, બંસીધર કામકાજની બધી દેખરેખ પોતાના મોટા છોકરાને કરવા માંડી; ધરના કામની પણ બધી વ્યવસ્થા કરી. પણ ગોવિંદે તો ફક્ત પોતાની સ્ત્રીને જણાવ્યું કે જંગલમાં પોતાના ઝાડપરથી લાકડાં કપાવી, જે વેપારી મારા વેચાણના રૂપિયા પોતે આગળથી જ લીધા હતા તેના તેને લાકડાં આપી દેવાં બીજી કોઈ પણ જાતની તેણે પંચાત કરી નહી તેણેતો વિચાર્યું કે સંજોગો આવતાં બધાં યોગ્ય કામ કર્યો કરશે તેમાં મારે વળી સુચનાઓ શાની આપવાની હોય.”

આમ પોતાનો સામાન બાંધી, બન્ને જણા સ્નેહીઓની ભાવ-બીની વિદાય લઈ, પગપાળા મુસાફરીએ નીકળી પડ્યા-ગોવિંદ હલકે હૈયે ઉદ્ધાસથી ચાલતો હતો ધરની વાત સંધળી તે ગામને પાદરે જ બૂલી આવ્યો હતો એની એક માત્ર ચિંતા તો એજ હતી કે કેવી રીતે શાન્તિથી આ જત્રા પુરી કરવી અને પોતાના સાથીને હંમેશા ખુશમીજી રાખવો. રસ્તે ચાલતાં ચાલતાં તે ધીમા સુરે ભજત ગાતા અથવા તો ગતજંદગીનાં પાપોનાં થાય તેટલાં સ્મરણ કરી તે માટે પરમાત્માની માફી ચાહતો તે ફક્ત એકજ ચીજ ન કરી શક્યો. ઘેરથી નીકળતાં એણે સંકલ્પ કર્યો હતો કે બીડીની ટેવ મૂકી દેવી અને એટલા માટે તો પોતાની ચુંગી પણ સાથે લીધી નહોતી એટલો જ તેનો જીવ કચવાતો હતો પણ રસ્તામાં એક માણસે એને ચુંગી આપી એટલે તેમાં તમાકુ ભરી કુંકતો કુંકતો બંસીધરની પાછળ આનંદથી ચાલ્યા કરતો હતો.

પરંતુ બંસીધરના આત્માને ધરની જન્મળે હજી પણ છોડ્યો નહોતો, ધેર શું થતું હશે પોતાની બધી સૂચનાઓનો અમલ થતો હશે કે નહિ તેનાજ રસ્તે વિચાર કર્યા કરતો હતો. કેટલીકવાર તો એને એમ પણ થતું કે: “આ કહેવાનું રહી ગયું આમ પાછો જરા દોડી જઈ બરોબર કહી આવું.”

- [૩] -

આમ રસ્તે લોકોનાં મીઠાં સત્કાર સ્વીકારતાં બન્ને દોરતો ધણા દીવસની મુસાફરી પછી એક નાના ગામડામાં આવી પહોંચ્યા ત્યાંના લોકો તો ભાવિક હતા અને અતિથિઓના સત્કાર કરવા માટે તેમનાં હૃદય તૈયાર હતાં, પણ ગયે વર્ષે ત્યાં બીલકુલ પાક થયો નહોતો.. પૈસાદારો પોતપોતાનું જ સંભાળી રહ્યા હતા અને ગરીબ હતા તેમાંના થોડા ભૂખથી મરણ પામ્યા હતા અને થોડા તે ગામ છોડી બીજે સ્થળે નાસી ગયા હતા. બાકીના જેમ તેમ કરી કંજાળ અસ્તિત્વ ધસડી રહ્યાં હતાં.

સુર્યનો પ્રચંડ તાપ તેમના શરીરને અતીશય અકળાવી રહ્યો હતો ધણું ચાલવાથી તેમને તરસ પણ સખત લાગી હતી. ગોવિંદ તો તદ્દન થાકી ગયો હતો તેની ઇચ્છા થોડા પાણીની અને આરામ કરવાની હતી તેણે બંસીધરને કહ્યું: “અત્યારે થોડું પાણી મળે તો ? મને તો એવી સખત તરસ લાગી છે કે પાણી વગર મારો જીવ જ નીકળી જશે.”

“કોઈ ઝુંપડામાં જઈને પી આવ. મને તો તરસ નથી લાગી.” ગોવિંદ જરા થોભ્યો: “તું મારી રાહ ના જોતો તેણે કહ્યું,” હું પેલી ઝુંપડીમાં દોડી જઈ થોડું પાણી પી આવું છું અને આંખના પલકારામાંજ તારી સાથે થઈ જઈશ. તું આગળ ચાલતો થા.”

“સારું” કહી બંસીધર આગળ રસ્તો કાપવા લાગ્યો અને પુરત ગોવિંદ પાસેના ઝુંપડા ભણી ગયો.

ગોવિંદે ઝુંપડામાં દાખલ થઇ જાયું કે એને ઝુંપડું કહેવું કે કેમ એ પણ એક મોટો સવાલ હતો. આજી બાજુની તકલાદી ભીંતોમાં કેટલેક ઠોકણે બાકેરાં પડ્યાં હતાં તેમાં કાગળનાં પુકાં લગાવી સમારકામ કરેલું તેને માલમ પડ્યું તેમાં દાખલ થતાં પહેલાં આગળના વાડામાં તેણે એક હાડપિંજર જેવા માણસને તડકામાં કામ કરતાં જોયો. હતો ગોવિંદે તેને ખૂમ પાડી પણ તેનો જવાબ ન મળવાથી તેણે ધાયું કે એ કદાચ બહેરો અથવા અવિવેકી હશે એટલે કે ઝુંપડાનાં બારણાં આગળ આવ્યો, બહારથી જ તેણે અંદર છોકરાનો રડવાનો અવાજ સાંભળ્યો. બારણું એક વાર ઠોક્યું પણ તેને કાંઇ જવાબ ન મળ્યો, બીજી બાજુ ઠોક્યું પણ પરિણામ તેજ આવ્યું એટલે ત્યાંથી પાછા ફરવાનો વિચાર કરતો હતો પણ એવામાં અંદરના ભાગમાંથી વેદનાની તીવ્ર ચીસ તેણે સાંભળી શું અહીં રહેનારા કંઈ આકૃતમાં આવી પડ્યા છે ? તેને શંકા થઈ અને તેના હૃદયે તેને અંદર જવા પ્રેર્યો.

ઝોરડીની એક બાજુએ સગડી પડી હતી. બીજી બાજુએ લાકડાનો એક બાંકડો હતો, તેના પર એક વૃક્ષ બાઇ, સાદા પોશાકમાં માથા ઉપર હાથ રાખી, તેની વેદનાને ઓછી કરવા પ્રયાસ કરતી સૂતી હતી, તેની બાજુએ જાણે એકલાં હાડકાંનો જ સર્જાએલો હોય એવો એક બાલક ઉભો ઉભો ભૂખથી રડતો હતો પેલી બાઇ, આંખ મીંચી નીચી ડોક લાંબાવી, પગને લાંબા ટુંકા કરાવી, નિસાસા નાંખતી હતી, તેના શરીરમાંથી દુર્ગંધ નીકળતી હતી, ગોવિંદને સ્પષ્ટ જણાયું કે ત્યાં કોઈપણ એ બીમાર બાઇની સારવારમાં હાજર નહોતું. ઓચીંતુ તે સ્ત્રીએ માથું ઉચક્યું અને તેની નજર અનપ્પા આગનતુકે ઉપર પડી.

“તમને અહીં શું જોઇએ છે. ?” તેણે પૂછ્યું, “અહીં તો તમારે માટે કશુંય નથી—”

ગોવિંદ જરાક પાસે જઈ બોલ્યો: “ જહેન, હું એક જાત્રાળુ છું મને થોડુંક પાણી આપશો ? ”

“ પણ ભાઈ અહીં તમને કોણ આણી આપશે ? મારાથી તો ઉઠાતું પણ નથી અને આ છોકરો તો તદ્દન નાદાન છે, તમારે જોઈતું હોય તે હાથેના લઈ લો ! ”

“ શું તમારી સારવાર કરવા પણ કોઈ નથી ? ”

“ નો—મારા પતિ પણ માંદા માંદા વાડીમાં કામ કરે છે. ”

નાનો છોકરો અબળપુયાની હાજરીથી ચૂપ રહ્યો હતો. તેણે પાછું આંખમાં આંગળ ખોસી રડવા માંડ્યું. “ મા—જરાક રોટલો આપને ભૂખ ધણી લાગી છે. ”

ગોવિંદ કાંઈક વધારે પૂછવાનો વિચાર કરતો હતો. એવામાં એક ખેડુતે લીંત ઝાલી જેમ તેમ ચાલતાં ઝોરડીમાં પ્રવેશ કર્યો. ચાલતાં ચાલતાં તેને તમર આવવાથી તે જમીન પર ઢળી પડ્યો. ત્યાંથી ઉઠવાનો પ્રયાસ કરવાની પણ શક્તિ તેનામાં નહોતી. પણ બેઠો બેઠો જ લથડાતી જુએ એક એક શબ્દ છૂટો છૂટો બોલવા લાગ્યો.

“ અમે બધાં અહીં માંદા પડ્યા છીએ. આ ગામમાં જે એક વર્ષથી દુકાળ ચાલે છે ” અને પેલા છોકરા તરફ આંખ કરી તેણે આગળ કહ્યું: “ આ બચ્ચું પણ ભૂખથી મરવા પડ્યું છે. ” અને તે ચોધાર રડવા લાગ્યો.

ગોવિંદ તરત જ પોતાના ખભા પરથી ઝાળા ઉતારી, અને તેમાંથી થોડીક મીઠાઈ તથા ખાવાનું જેતાંની જેમ તેના પર હુમલો શરૂ કર્યો.

“ મહેરબાની કરી પેલા કુવામાંથી પાણી આણી આપશો ? ” તે બાઈ થોડુંક ખાઈ બોલી: “ આજે સવારના હું પાણી ભરવા ગઈ, પણ બેડાનો ભાર હું ઝીલી શકી નહિ. ”

તરત જ ગોવિંદ કુવા લણી જઈ, પાણી ખેંચી લાવ્યો અને ઘરમાં બધાને પીવડાવી પોતે પીધું. અને બજારમાં જઈ અનાજની ખરીદી કરી લાવી, પોતે જ રાંધી બધાને જમાડયા.

-[૪]-

બધાં ખાઇ રહ્યાં પછી, પેલા માણસે પોતાની આપવીતી કહેવા માંડી,

“અમે ખેતીમાંથી જ અમારો રંક જીવન નિર્વાહ ચલાવતા પણ ગયે વર્ષે પાક નિષ્ફળ ગયો, અને થોડા વખતમાં તો અમારો આગળનાં વરસનો સંઘરેલો દાણો પુરો થયો એટલે જે મળે તે અમે ખાવા માંડ્યું. છેવટે પાંડોશીએ અને લલા માણસો પાસે બીખ માંગવા જેવી અમારી સ્થિતિ આવી ગઇ. પહેલાં તો અમને બીખ મળી રહેતી. પણ વખત ખરાબ થતાં, તે પણ અટકી-લોકો પાસે પોતા પુરતું હોય તો જ બીજાને આપી શકે ને ? અને અમને પણ એ ભિક્ષાવૃત્તિ કરવાને! કંટાળો આવ્યો.

“મેં કોઇ ઠેકાણે મજૂરી મેળવવા ફાંફા માર્યા. પણ એમ મજૂરી ક્યાંથી મળે ? જ્યાં જૂઓ ત્યાં ભૂખ્યાં માણસોનાં ટોળાં કામ માટે ફરતાં જણાતાં. આજે એક કામ મળે તો બે દિવસ બીજા કામ માટે રખડવું પડે. મારી સ્ત્રી અને બાળક ઘણે દૂર સુધી બીખ માગવા જતાં. પણ જે મળે તે અમારા પેટ માટે લાગ્યે જ પૂરતું હોય ! છતાં પણ હૈયે, આવતા વર્ષ માટે સારી આશા રાખી અમે દુઃખમાં ને દુઃખમાં દિવસ ગળડાવ્યે જતાં પણ એવામાં દુર્ભાગ્યે અમારા ઘરમાં માંદગીએ પગપેસરો કર્યો. એક દિવસ થોડુંક ખાવાનું મળે તો ચાર પાંચ દિવસ પેટે પાટા જ બાંધી સૂવાનો વખત આવે-છેવટે અમે ધાસ પણ ખાવા માંડ્યું. અને તેમાં મારી સ્ત્રી માંદી પડી. અને મારામાં તો કામ કરવાની શક્તિ દિવસે દિવસે

હીજી થતી જતી હતી. અને એને સારી કરવાનાં મારી પાસે સાધન પણ નહોતાં.”

હવે પેલી બાઈએ આગળ અનુસંધાન ચલાવ્યું: “મારા છોકરાની પણ મારા જેવી જ સ્થિતિ હતી. તેને મૂખને લીધે સખત આંકડીઓ આવવા લાગી. અમારા પાડોશીઓ પણ અમને મદદ કરી શકે એવી હાલતમાં નહોતાં એટલે તમે આવ્યા ત્યારે અમે અહીં પડ્યાં પડ્યાં મરણની રાહ જોઈ રહ્યાં હતાં.”

ગોવિંદે આ વાત સાંભળી. તે દિવસે દહાડે તો બંસીધરને પકડી પડાય એમ હતું નહિ એટલે તેણે ત્યાંજ રાતવાસો કરવાનું ઠરવ્યું. બીજે દિવસે સવારના બેલા ઉઠી, પોતે જ જાણે ધરનો માલીક હોય તેમ ધરનું કામકાજ કરવા મંડ્યો. ધરમાં જોઈતી ચીજ ન હોય તો પોતાના જ પૈસામાંથી બજારમાંથી મોઢિ મૂલે પણ વેચાતી લાવે. કામકાજમાં ધરનાં માણસને મદદ કરે. આમ એક-એક-ત્રણ આમ દિવસ વહી ગયા. છોકરાની તબીયત આ દરમિયાન સારી થઈ ગઈ હતી. અને બાંકડો ઝાલી ચાલતાં ચાલતાં સામે જોઈ હસતાં હસતાં ‘દાદા-દાદા’ એમ બોલી બધાને આનંદ આપતો. પેલી બાઈ પણ હવે ધરકામમાં ચિત્ત પરોવતી થઈ. “હવે” ગોવિંદે વિચાર્યું “મારે જવું જોઈએ. આટલું બધું રોકાઈ જવાનું મેં નહોતું ધાર્યું.”

-[૫]-

પણ ચોથે દિવસે તે જઈ શક્યો નહિ.

કુંપડાના માલીક જોકે તે કંટલાક વખત પર એક મારવાડી શઠ પાસે પૈસા લઈ પોતાનું ધર-જમીન બધું ગીરો મૂક્યું હતું. તેને નાણાં પાછાં આપવાની મુદત પૂરી થઈ આજે તેની “પાસે પૈસા આવતા વરસનો પાક આવતાં આપીશ” એવી વિનંતી કરવા આજે

સવારે ગયો હતો. તે સાંજે ઉતરેલે ચહેરે પાછો આવ્યો અને દુઃખથી બેબાકળો બની રડવા લાગ્યો. પેલા મારવાડીએ તો એમ કહ્યું હતું કે “ મારે તો હમણાં જ પૈસા જોઈએ.”

ગોવિંદે પાછો મનમાં વિચાર ચલાવ્યો. “ આ ખીચારો જમીન અને ઝુંપડા વગર કેમ રહી શકે ? અળખ્યા લોકો એ બધું લઈ જશે અને ખરા માલીક અન્ન વિના રવડશે. જો હું એમનો આજ હાલતમાં ત્યાગ કરું તો એમનો સર્વનાશ નિશ્ચિત છે.”

એ વિચારથી તે એટલો બધો ખિન્ન થયો કે તે દિવસે જવાનું ખીજી સવારપર મુલાવી રાખ્યું. પોતે વાડામાં પથારી પાથરી સુવા પહેલાં પ્રાર્થના કરી પણ તેને વિચારમાં ને વિચારમાં બેઠી હિંમત ન આવી. “ હવે મારે જવું જ જોઈએ. મેં અહીં ઘણો વખત રહી, બહુ પૈસા ખર્ચી નાંખ્યા છે. આ લોકોની સ્થિતિ માટે હું ઘણો દીલગીર છું. પણ બધાંને જ હું કેવી રીતે કરી શકું ? ” તેના હૃદયની સ્વાર્થા ભાવનાઓ બોલી ઉઠી. પણ તરત જ તેના અંતઃકરણમાં રહેતી દયા પોકારી ઉઠી, “ શા માટે એમની જમીન મારવાડીના પંજામાંથી છોડવતો નથી ? તારી પાસે પૈસા તો હજી ઘણા બાકી છે તો એક ગાયને બળદ પણ તેમને ઉપયોગમાં આવે માટે અપાવતો જ.”

આમ વિચારના વમળમાંથી છૂટા થવા તેણે યુંગી ચેતાવી. પણ તે કાંઈ પણ પ્રકારનો નિશ્ચય કરી શક્યો નહિ. અહીંથી ચાલ્યા જવું કે આ ગરીબ લોકોને આર્થિક મદદ કરવી. આ બેમાંથી કયો માર્ગ પકડવો તે એને સૂઝતું નહિ. આમ વિચારમાં ને વિચારમાં આખી રાત વહી ગઈ તેનું પણ એને ભાન રહ્યું નહિ. અને ન્યારે સવારના કુકડાઓ જગત જગવનારો નાદ કરવા લાગ્યા ત્યારે જ એણે આંખ મીચી. અને પ્રભાતમાં સુંદર કલ્પના બોલું એણે એક સ્વપ્ન દીઠું તે પોતે પોતાનાં કપડાં પહેરી, હાથમાં ઝાળી લઈ, જવાને તૈયાર થયો. અને પોતાની લાકડી લઈ ચાલવા

માંડ્યું. પણ ખારણું નાનું થઇ ગયું હતું કે તેમાંથી એક માણસ પણ ભાગ્યે જ નીકળી શકે, એક બાજુમાં એની ઝાળી ભેરવાઇ અને તેને છોડવવા જય તેવામાં ડાખી બાજુ તેના ધોતીઆનો છોડો પકડ્યો, તેને છોડવવા જતાં જતાં તેણે જોયું કે એ તો પેલો ખેડુતનો નાનો છોકરો તે પકડી રહેલો હતો “દાદા જતાં જતાં એકાદ રોટલાના ટુકડો આપતા જાવ!” તરત જ તે હિંધમાંથી ઝળકી ઉઠ્યો. તેનાં અસ્થિર મનનો સ્થિર દૃઢ નિશ્ચય થઇ ગયો હતો. સ્વપ્નના અદ્ભુત અનુભવથી—આજેજ તેમનાં ધરખાર હું ગીરાખતમાંથી છોડવીશ. અને બળદ અને ગાય પણ લઇ આપીશ! જો મારા અંતરમાં જ ભગવાન વસે છે તેને ખોહી, કાશીમાં વસતા દેવને જોવા જઇશ તો એ શા ખપમાં આવશે? હા મારે ગરીબ કુટુંબને મદદ કરવી એમાં જ મારી યાત્રાની પૂર્ણાહુતિ છે!”

સવારમાં જઇ તે શેઠને ખેડુતના દેવાની પાઇએ પાઇ બ્યાજ સાથે ચૂકવી આવ્યો. અને બજારમાંથી એક બળદ અને ગાય પણ તેણે વેચાતાં લીધાં. બન્નેને હંકારતો એ ખેડુતના ઘર ભણી આવતો હતો. ત્યારે ગામના કુવા પર પાણી ભરતી બે બાઇને તેણે પોતાની જ વાત કરતી સાંભળી.

“ન્યારે એ પહેલો આવ્યો ત્યારે તો કાઇને ખબર પણ નહોતી કે એ કાણ છે. તે તો એક જત્રાણ જેવો લાગતો હતો. અને થોડું પાણી પીવા જ ઝુંપડામાં ગયો હતો. પણ હવે તો એ ત્યાં ધર કરીને જ રહ્યો લાગે છે, બધી સ્ત્રીજ તેમને પોતાને પૈસે આણી આપે છે. એનાં જેવાં માણસ તો દુનીયામાં શોખ્યાં ન જડે મને તો એ અજબ જત્રાણને જોવાનું ધણું મન છે.”

આ પોતાની જ પ્રશંસા છે એમ ભણી, ગોવિંદ ત્યાંથી ઉતાવળે પગે ખેડુતને ઘેર પહોંચ્યો, ખેડુતના ઘરનાં તો બધા ગાય બળદ જોઈ અજબ થઇ ગયા.

અને તે રાત્રે જ્યારે બધા આનંદથી સૂતાં હતાં, ત્યારે ગોવિંદ ઉઠ્યો, પોતાની ઝાળા લઈ બંસીધરને પકડવા, પોતાની જાત્રા આગળ ચલાવી.

-[૧]-

સવાર સુધી ચાલ્યા પછી જ તેણે પોતાની નાણાંની કોથળા છોડી હીસાબ ગણવા માંડ્યો. બધો ખર્ચ કરતાં આખા સત્તર રૂપિયા તેની પાસે રહ્યા હતા. “ એટલા પૈસાથી મારાથી કાંઈ કાશી સુધી ન જવાય.” તેણે વિચાર કીધો, “ ચાલો પ્રભુની મરજી એવી જ હશે. બંસીધરનાં નસીબમાં એકલું જ જાત્રાએ જવાનું લખ્યું હશે. મારો દીવો તે પોતેજ ચલાવી દેશે.”

આમ નિશ્ચય કરી તે પોતાના ગામ તરફ જવા લાગ્યો. પણ પેલા ગામથી તો તેણે ખીજે જ રસ્તો લીધો કે રખેને ત્યાંનો કોઈ માણસ એને જોઈ જાય.

તે ધાર્યા કરતાં ધણો વહેલો ઘેર આવ્યો એટલે ધરના માણસો સાનંદ આશ્ચર્યમાં પડ્યાં. બધાં તેને પૂછવા લાગ્યાં કે કેમ આવેલા બધા વહેલાં આવ્યા અને બંસીધર કાકા ક્યાં છે ?

પણ તેણે તો ટુંકમાં જ પતાવ્યું “ ઈશ્વરે એમજ ધાર્યું હશે કે મારી જાત્રા પુરી ન જ થવી જોઈએ. રસ્તામાં મેં પૈસા ગુમાવ્યા મારા સાથીથી વિખૂટો પડ્યો.”

ગામમાં બધા ડોસાની મૂખાંધ પર હસવા લાગ્યા, કે તેણે પૈસા બગાડ્યા પણ પોતાની ઇચ્છા પુરી ન કરી અને કાશી વિશ્વનાથનાં દર્શન કર્યા વગર જ પાછો ફર્યો. પણ ગોવિંદ જાણતો હતો અંતરમાં વસેલા ઇશ્વરને તેણે જોયો છે એટલે આ બધી ટીકાઓ નીરાંત જીવે સાંભળી, પહેલાની જેમ આનંદથી જ રહેવા લાગ્યા.

- [૭] -

ગોવિંદે ન્યારે પાણી માટે ઝુંપડીમાં પ્રવેશ કર્યો હતો, ત્યારે તેનો મિત્ર બંસીધર તો આગળ જ માર્ગ કાપતો ગયો. થોડે જઈ તેણે આરામ લીધો. પણ ગોવિંદે ત્યાં ન આવ્યો આખો દિવસ સ્વરજ આથમ્યો ત્યાં સુધી તેણે પોતાના મિત્રની રાહ જોઈ પણ તેનો પતો ન જ લાગ્યો.

“શું તે મારાથી આગળ તો નહિ ચાલ્યો ગયો હોય ? તેને વહેમ પડ્યો અને કદાચ મારી નજર તેના પર પડી નહોતી.” આમ ગોવિંદના ન આવ્યાથી કંટાળી તેણે આગળ ચાલવા માંડ્યું તે એવી આશામાં કે કંઈ નહિ તોપણ છેવટે કાશીમાં તો ગોવિંદની મુલાકાત થશે જ.

આમ લાંબો પન્થ કાપી તે પતિતોને પાવન કરતી પુણ્ય ભાગીરથીના કીનારે દેવધામસમી કાશીનગરીમાં આવી ચઢ્યો અને બીજે દિવસે ગંગાસ્નાન કરી, બીનાજ શરીરે દેવતાઓને અંજલિ અર્પી, એક પછી એક એમ બધા મંદીરોનાં દર્શન કરી આવ્યો. અને કાશીવિશ્વનાથની મૂર્તિ સમક્ષ, પોતાના સર્વ પાપોની ક્ષમા માંગી-ધીનો દીવો સળગાવ્યો—અહ્મભોજન કરાવ્યું અને યાત્રાની સર્વ વિધિ પૂર્ણ કરી, ગોવિંદની તપાસ બધા ગોર મહારાજોનાં ઘેર જઈ કરી, પણ તેને પત્તો નજ નડ્યો.

છેવટે હતાશ થઈ, તે પોતાને ગામ જવા નીકળ્યો.

જે રસ્તે આવ્યો હતો તેજ રસ્તે જતાં, પાછા પોતાના ધરના વિચાર આવવા લાગ્યા. છોકરાએ ધરનું કામ પતાવ્યું હશે કે જગીરની દેખરેખ ખરોખર કરી હશે કે ? આદિ ઉપાધઓ પાછી તેના મનને ગુંચવવા લાગી.

ચાલતાં ચાલતાં જે ગામમાં ગોવિંદ અને પોતે વિખૂટા પડ્યા હતા, ત્યાં તે આવી ચઢ્યો. પણ ત્યાંના લોકોને ઓળખવાં પણ

મુશ્કેલ થઇ પડ્યાં. ન્યાં ગયે વર્ષ દુકાળના ત્રાસથી મૃત્યુની છાયા સમા માનવિઓ રખડતા હતા. ત્યાં આજે સુખ અને આનન્દથી ભરતી ઉભરાતી હતી. તે પેલા ઝૂપડા આગળ ગયો. ત્યાં એક ન્હાનો છોકરો તેની ભણી દોડતો આવી, બોલાવવા લાગ્યો: “દાદા, દાદા, અમારે ત્યાંજ આવી, આરામ લેતા જવ !” અને તેનો હાથ પકડી, હસતાં હસતાં તેને ઘરમાં લઈ ગયો. અંદરથી એક બાઇએ આવી તેનું સ્વાગત કર્યું “પધારો, પધારો બાઇ તમે કોઇ યાત્રાળુ લાગો છો !” તેના વેશ પરથી બાઇ આ કલ્પના કરી શકી, “આજે અહીં રાત-વાસો કરી, નીરાંતે પાછા જજો !” બંસીધરે પણ કદાચ ગોવિંદના કંઈક સમાચાર અહીં મળશે એમ ધારી ત્યાં મુકામ કરવાનું કબુલ કર્યું. કારણ કે આજ ઘરમાં ગોવિંદ પાણી લેવા ગયો હતો.

બંસીધરે ત્યાંના સ્વાગત સ્વીકારી, તે બહી બાઇનાં આતિથ્ય ભાવનાં વખાણુ કર્યાં. પણ બાઇએ તો માથુ હલાવી કહ્યું: “અમારે તો એમ કરવું એજ અમારો ધર્મ છે, કારણ કે એક અતિથિ જાત્રાળુએ જ અમને જીવનનો સાચો માર્ગ બતાવ્યો હતો, અમે તો ઈશ્વરને ભૂલી પાપી જીવન ગુજારતાં હતાં. એટલે તેણે અમને શિક્ષા આપી અને મૃત્યુની વેદના કરતાં પણ કારમાં જીવનમાં નાંખ્યા. ગયા વર્ષે ન્યારે અમારા દુઃખનો પાર નહોતો ત્યારે અમે બધાંજ મરવા પડ્યાં અને અમે મરણુજ પામ્યાં હોત, પણ પરમાત્માએ પોતાના પયગમ્બર જેવો, તમારીજ વયનો એક યાત્રાળુ અહીં મોકલ્યો, ખરે બપોરે તે તો ફક્ત પાણીજ પીવા અહીં આવ્યો હતો. પણ અમારી આ સ્થિતિ જોઈ, અમારા પર દયા આણી, સારવાર કરવા રોકાયા. અમને ખોરાક, પાણી, વીગેરે આણી આપી અમારા શરીરની અને પૈસાની સ્થિતિ પણ સુધારી. અમારા ઘરખાર મારવાડીના પંજામાંથી છોડાવ્યા. અને પછી અમને મળ્યા વગરજ અહીંથી અંતર્ધ્યાન થયા.”

અને તે બાઈએ આગળ ચલાવ્યું: “હજીય અમને ખબર નથી પડતી કે એ પ્રભુના શીરસ્તા હતા કે શું?” તેણે અમારા પર સહાનુભૂતિ બતાવવી, છતાં પણ પોતે કાણુ છે તે કહ્યા વગર જ અહીંથી ચાલ્યા ગયા. ઐટલે અમારે તો એની પૂજા કરવાની હોંસ પણ ફળીભૂત ન થઈ.”

સાંજે કામથી પરવારી ખેડુત આવ્યો. તેણે પણ ગોવિંદની ભલમનસાધની વાત ઉલ્લાસિત હૈયે બંસીધરને કરી. “જો તે અહીં વેળાસર ન આવી પહોંચ્યા હોત તો અમે પાપી દશામાંજ મરણ પામત કારણ કે દુઃખમાં અમે પરમાત્મામાંથી શ્રદ્ધા ગુમાવી હતી. પરંતુ આ શ્રદ્ધાળુ જત્રાળુએ અમારી બુદ્ધિ ઠેકાણે આણી, અમને જીવતદાન આપ્યું તેણેજ અમને માણસ બનાવ્યાં.”

બધાં સૂતાં. પણ બંસીધરને તે રાત્રે નિદ્રા નજ આવી. ગોવિંદની સ્મૃતિએ તેને જગતોજ રાખ્યો, “તેણે જત્રા કરી હોય કે નહિ. પણ તેનો મોક્ષ નક્કી છે.”

ખીજ સવારે તે પોતાના ગામ ભણી નીકળ્યો.

એક વર્ષે બંસીધર પોતાને ઘેર પાછો આવ્યો. ત્યારે સાંજનો વખત હતો. તેનો પુત્ર ઘેર નહોતો પણ થોડીવારે દારૂથી ચીકાર થઈ તે આવ્યો. તેની ગેરહાજરીમાં, સંપૂર્ણ અવ્યવસ્થા અને અધિકારનું સામ્રાજ્ય ચાલ્યું હતું. તેના છોકરાએ પોતે આપેલા બધા પૈસા ઉડાવી દીધા હતા. બંસીધર ઘણો ખીજવાયો ત્યારે છોકરે જવાબ આપ્યો, “તમે જત્રાએ ગયા ત્યારે બધા પૈસા સાથે લઈ ગયા અને હવે મારી પાસે પૈસા માંગો છો તે હું ક્યાંથી આપું?” બંસીધરનો ગુસ્સો હાથમાં ન રહ્યો. તેણે પોતાના દારૂડીયા પુત્રને જોરથી તમાચો ખેંચી કહાડ્યો.

એની જત્રા કેવી ફળી ?

ખીજે દિવસે સવારે એ ગોવિંદને મળવા ગયો. ગોવિંદ પોતાના તાળાં કપાઈ આવેલાં લાકડાં તપાસતો હતો. ગયા વર્ષ કરતાં આ વર્ષ તેને ત્યાં ઘણાં સારાં લાકડાં નીકળ્યાં હતાં. બન્ને મિત્રો બેઠ્યા એક ખીજની ખર પૂછી. બધાને કહ્યું હતું તેમજ ગોવિંદે બંસીને કહ્યું.

“કેમ તમે જાત્રા ખરોખર કરી આવ્યા ” તેણે પૂછ્યું.

“કરી તો આવ્યો: પણ તે કૃણા કે નહિ તે તો પ્રભુ જાણે ” ગઈ કાલના અનુભવ ઉપરથી ખિન્ન થયેલો બંસીધર બોલ્યો: અને તેની આંખમાં આંસુ આવ્યાં.

થોડીવારે પાછું તેણે આગળ ચલાવ્યું: “પાછા આપતાં રસ્તે જે ઘરમાં તમે પાણી લેવા ગયા અને મારાથી છૂટા પડ્યા ત્યાં હું ગયો હતો . . . .”

પરંતુ તરતજ ગોવિંદે વાત ઉડાવી. “તે પણ એક જાતની જાત્રાજ હતી. પણ ચાલો જરા ચાહ તો પીતા જવ.”

બંસીધરે આ મહાત્માની ઉદારતા જોઈ આનંદથી પોતાનું મસ્તક નમાવ્યું. પેલા ખેડુતનાં કુંડુએ કહેલી વાત તો એ કહી શક્યો નહિ, પણ તે સમજી શક્યો હતો આ પૃથ્વીપર અવતરી, પ્રેમ અને સત્કર્મ કરી પોતાનું જીવન વીતાડે છે તેજ ખરો જગતનો જાત્રાળુ છે !

જીવનનું સત્ય

મધુપુર રાજ્યમાં ઘણાંય વર્ષોપર ઇસ્માઈલિ નામનો એક ખેડુત રહેતો હતો. તેનાં લગ્ન થયાં ને બીજેજ વર્ષે તેણે પિતાનું સુખ ગુમાવ્યું. તે વેળા તેની પાસે ઘણી સંપત્તિ નહોતી. પાંચ-સાત ઢોર, એકાદ-બે વીધા જમીન અને ઝુંપડા સરખું ગામડાનું ઘર-એટલામાંજ તેનું સર્વસ્વ આવી જતું. પરંતુ એ નાની થાપણમાંથી વ્યવસ્થાપૂર્વક ઉઘમ અને કાળજીથી તે વધારે ને વધારે સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરવા લાગ્યો. તે અને તેની પત્ની સવારનાં બધાં કરતાં જહેલાં ઉઠતા અને મોડી રાત સુધી અથાક મહેનત મજૂરી કરી, જીવન વીતાડતાં અને દર વર્ષે પોતાની મીલકતમાં કાંઈ નહિ ને કાંઈ વધારો થયેલો જોતાં. તે એટલે સુધી કે પાંત્રીસ ચાળીસ વર્ષના ઉઘમ ભર્યા જીવન પછી તેમણે ન્હાનાં ગામડામાં ન્હાનું સરખું રાજ રચ્યું. ૫૦૦-૭૦૦ કોહ અને હજારો વીધાં જેટલી ફળદ્રુપ જમીનનો તે માલીક થઇ પડ્યો. તેને ઘેરે મજૂરોનો પણ

એક નહાનો કાફલો કામ કરવા લાગ્યો. નોકરોજ જનાવરોને ઉછેરે ને તેમની સંભાળ લે, ગાય-ભેંસ, વીગેરે દોહી, તેમાંથી છાસ, માખણ, ધી બનાવે. દરેક વસ્તુ એની પાસે વધારે ને વધારે જથામાં નીકળે.

તાલુકામાં દરેક માણસ એની અદેખાઈ કરતો કહેવા લાગ્યો, “ ઇસ્માઇલ તો ધણો ભાગ્યવાન છે. તેના દ્રવ્યભંડાર અખૂટ છે. આ દુનિયા તો એને મન આનન્દનું ધામ છે. ”

આજી બાજીનાં ગામડાઓનાં જાણીતા માણસોમાં એનું નામ ગણાતું થઈ ગયું. દૂર દેશાવસ્થી પણ એની ઓળખાણ કરવા તલસતા મહેમાનો એને ઘેર આવી ચઢતા અને એનાં મીઠાં સ્વાગત સ્વીકારાતા, એના અખૂટ ભંડારમાંથી ખાતાં, પીતાં, મઝા કરતાં કોઈ પણ મહેમાન આવ્યો કે ચાક-શરખત, નાસ્તો થયાંજ હોય-અને જો કોઈ વધારે જાણીતો પરોણો પધાર્યો તો તો કંસાર ને ધીનાં જમણુ થયાં જ સમજવાં.

ઇસ્માઇલને કુટુંબ સુખ પણ સાઈ હતું. તેને બે પુત્ર અને એક પુત્રી હતા. એ ત્રણે સંતાનોને પરણાવી ચૂકી, તે પોતાની જાતને કૃતકૃત્ય માની રહ્યો હતો.

તેની ગરીબાઇના વખતમાં તેનો પુત્રો પણ તેની સાથે કામે જતો અને ઢોરની જાતે દેખરેખ રાખતો; પણ ન્યારે સમૃદ્ધિનાં બહેણુ તેને આંગણે ઉભરાવા લાગ્યા, ત્યારે લક્ષ્મીના ઉન્માદથી તેમની ખુદ્દિ બદલ થવા લાગી. મોટાએ સુરાદેવીની આરાધના કરવા માંડી, અને નાનો, તેની જઙ્ઘી પત્નીના ચઢાવ્યાથી પિતાની ઇચ્છા-નુસાર વર્તન ન રાખી શકવાથી, તેનાથી જૂદો થયો. તેને મીલકતનો હીસ્સો આપવો પડ્યો. એટલે ઇસ્માઇલની સંપત્તિ એટલી ઓછી થઈ. એટલી કમનસીબી જાણે ઓછી ન હોય, તેમ તેનાં જનાવરોમાં એક અસાધ્ય, હઠીલો રોગ ફાટી નીકળ્યો અને કેટલાક ગ્રાણી

આદ્યતિ લેતો ગયો બીજો વર્ષે પાક નિષ્ફળ ગયો. ત્રીજો વર્ષે અતિ-
શય તાદૃથી તેનાં ધણાં ઠોર મરી ગયાં, અને અધુરામાં પુરૂં બાકી
રહેલાં તંદુરસ્ત, પાણીદાર ઘોડાઓને, તાલુકાનો બદમાશ ચોર એક
રાતે નજર ચૂકવી ચોરી ગયો. આમ વિધિના સર્વદેશીય કોપથી,
તેની સંપત્તિ ધીમે ધીમે ઓછી થવા લાગી. અને વૃદ્ધાવસ્થાની
શરૂઆતથી તેની દેહની શક્તિનાં તેજ પણ્ય ઓસરતાં હતાં.

સીત્તેર વર્ષની ઉંમર થતાં તો તેણે ઘરમાંનાં વાસણુ, કપડાં,
રાચરચીણુ વેચવા માંડ્યું. અને સંજોગવશાત્ દેવું પતાવવા માટે
બાકી રહેલી બધી મીઠકત વેચતાં, બૂખમરાની સાક્ષાત્ પ્રતિમા સામે
તે અને તેનું કુટુંબ ખડાં થઇ ગયાં. આ બધું કેવી રીતે થયું, એ
પોતે પુરૂંપુરૂં સમજી શકે તે પહેલાં તો તે પોતાનું સર્વસ્વ ગુમાવી
બેઠો અને વૃદ્ધાવસ્થામાં તેને અને તેની પતિવ્રતા પત્નીને કોઇની
નોકરી કરવાનો વખત આવી પહોંચ્યો. પહેરવાનાં કપડાં અને એકાદ
નજીવા વાસણુ સિવાય બીજું કશુંય આ જૈક પ્રેમાળ પતિપત્ની
પાસે રહ્યું નહિ. છૂટો પડેલો પુત્ર આઘે દ્વર દેશાવર બટકતો ફરતો
હતો—પુત્રી મરણ પામી હતી. એટલે તેમને આ દુઃખના સમયમાં
સહાય કરવા પણ્ય કોઇ રહ્યું નહોતું.

મહામદશાહ ઇસ્માઇલી પડોશમાં રહેતો હતો. તેની આર્થિક
સ્થિતિ સાધારણ હતી. તે ધણો ગરીબ પણ્ય નહિ હતો અને ધણો
પૈસાદાર પણ્ય ન ગણાય. પણ્ય એકંદરે તેનું જીવન સુખી હતું.
તેણે પણ્ય પહેલાના વખતમાં ઇસ્માઇલીની મ્હેમાનગીરીનો સ્વાદ
ચાખ્યો હતો. અને ઇસ્માઇલીની આવી દરિદ્ર સ્થિતિ આવેલી
જોઇ એના પર દયા આવી. તેણે માયા બતાવી ઇસ્માઇલીને
બોલાવીને કહ્યું:

“ઇસ્માઇલી, તું અને તારી ઓરત બન્ને મારી સાથે રહેવા
આવો. ઉંઢાળામાં મારા બગીચામાં બને એટલું કામ કરજો અને

શિયાળામાં મારા ઢોરઢાંખરની દેખરેખ રાખજો. તારી સ્ત્રી મારા ઢોરને દોહશે અને દહીં, છાસ બનાવશે. અને તમને બન્નેને હું કપડાં અને ખાવાનું આપીશ. છતાં પણ કાંઈ જરૂર પડે તો માગી લેજો. માફ ધર તે તમારુંજ સમજજો.”

ઉપકાર વશ થઈ બન્ને મહામદ્દશાહને ત્યાં નોકર તરીકે રહેવા આવ્યા. પહેલાં તો એ ગુલામી અસહ્ય લાગી. પણ પાછળથી બન્ને નવી હંદગીમાં ટેવાઈ ગયાં અને બંને તેટલું કામ કરી, ઈશ્વરની હંદગીમાં જીવન ગુજારવા લાગ્યાં.

મહામદ્દશાહને પણ એમાં કાંઈ ખોટ ન ગઈ. કારણ કે પહેલાં પોતેજ માલીક હતાં એટલે વ્યવસ્થા પૂર્વક કામ કરતાં એમને આવડતું હતું. થાય એટલું કામ સુંદર રીતે કરે. પણ કામમાં જરાય આળસાઈ કરે નહિ. છતાંય ઉત્તરિનાં શિખરે એક વખત ઉઘાસતાં આ યુગલને પડતી દશામાં જોતાં મહામદ્દશાહનું સંસ્કારી હૃદય દુઃખથી દ્રવતું.

એક વખત એવું બન્યું કે મહામદ્દશાહનાં કેટલાંક સગાજાલાં દૂર દેશાવરથી આવી ચઢ્યાં. તેમાં વળી મઝ્કા-મદીનાની હજ કરી આવેલા એક મુલ્લાં સાહેબ પણ તેના મહેમાન થઈ રહ્યા હતા. ઈસ્માઈલને પરોણાએને ખુશ કરવા મિષ્ટાન્ન ભર્યા પકવાનની તૈયારી કરવાનું ફરમાન મળ્યું.

મૃહપતિની સાથે, ઇજ્જતનાં સુંદર ગાલીચા પર બેઠા બેઠા, વાતોના તડાકા મારતા મારતા મહેમાનો મીઠાબાનીની મોજ માણી રહ્યા હતા. પકવાનનાં અને બીજી રસોઈના વખાણુ કરી રહ્યા હતા. તેવામાં પોતાનાં કામકાજથી પરવારી ઈસ્માઈલ બારણા આગળથી જતો હતો મહામદ્દશાહે તેને જોતાં વેંત જ એક મહેમાનને કહ્યું:—

“આ પેલો ડાસો ગયો તેને જોયો કે?”

“હા” તેને જવાબ મળ્યો, “કેમ, એને માટે કાંઈ ખાસ જાણવા જેવું છે?”

મહમદશાહ—“આટલું જ કે એક વખત એવો પણ હતો જ્યારે અમારા બધામા એ સૌથી વધારે પૈસાવાળો હતો. એનું નામ ઇસ્માઇલ તમે કદાચ એને વિશે સાંભળ્યું પણ હશે.

“જરૂર, એ તો ઘણો નામાંકિત માણસ છે” મહેમાન આનંદથી બોલ્યો, “પણ કોઈ દિવસ એને નજરે દીઠેલ નહિ, તે આજે નજરોનજર લાલ્યો. પણ એની કાર્તિ તો જગ જાણીતી છે, તે અહિંયા આંવા વેશે ક્યાંથી?”

મહમદશાહ—“પણ હવે એની પાસે પહેલાનું કશું રહ્યું નથી. ફક્ત એનું સાફ નામ અને શીરસ્તા જેવો સ્વભાવ હવે તો એ અને એની છુટ્ટી ઓરત અને મારા નોકર તરીકે મારી સાથે રહે છે.

મહેમાન વિસ્મય પામ્યો, તેની જીભ કરડાઈ ગઈ, “અરર-” બોલાઈ ગયું, માથું વિચારમાં ને વિચારમાં નીચું હાલ્યું તે બોલ્યો.

“ગાડાનાં પૈડાની જેમ મનુષ્યની દશા ઉંચે નીચે ફર્યા કરે છે. એકને ઉંચે ચઢાવે, ત્યારે બીજાને નીચે ગળડાવે છે.” મુલ્લાને પણ આ વાતમાં રસ પડ્યો. તેણે અનેક ધર્મનાં ગ્રંથોનો અભ્યાસ કર્યો હતો. અને સંસ્કૃતના પણ ખાં હતા. તે બોલી ઉઠ્યા.

“ખરેખર, એક હિન્દુ કવિએ પણ ગાયું છે.

“નીચૈર્ગચ્છત્યુપરિ ચ દશા ચક્રનેમિક્રમેણ।”

મહેમાને આતુરતાથી પૂછ્યું, “એ શું હવે આવી નિરાધાર હાલતમાં દુઃખના રોદણાં નથી રડતો?”

મહમદશાહ જવાબ આપ્યો, “તે તો કોણ જાણે? અહીંયાં તો એ શાન્તિથી પ્રભુમય જીવન ગાળી, અને એટલું કામ સુંદર રીતે બજાવે છે.”

“ત્યારે હું એને પૂછું” મુલ્લાં વધારે આતુર બન્યા હતા, તે બોલ્યા. “એના જીવન વિશે પૂછવાની મને ઘણી તીવ્ર ઉત્કંઠા થાય છે.”

“પૂછોને. એમાં શું?” મહમદશાહ બોલ્યો અને તેણે ઈસ્માઇલને પાસે બોલાવ્યો, “બા બા, અહીં આવો અને અમારી સાથે દૂધનો એકાદ કટોરો પીઓ અને હાં. . . અમ્માને પણ તેડતા લાવજો હં કે!”

ઈસ્માઇલ અને તેની વૃદ્ધ પત્ની ધીમી ચાલે વિશાળ ખંડમાં આવ્યા. ઈસ્માઇલે પરોણાઓને સલામ કરી, ખખર પૂછી અને શેતરંજીને છેડે જમીન પર બેસી ગયો. અમ્મા શેઠાણી, પાસે બાનુના ખંડમાં ચાલી ગઈ.

એક પરોણાએ ઈસ્માઇલને દુધનું પ્યાલું ધર્યું. શેઠ અને પરોણાઓને સલામ ભરી, દુધ પુરું કરી. તેણે પ્યાલું નીચે મૂકી દીધું.

“બાબા,” આતુર મુલ્લાં સાહેબ બોલ્યા, “અમને જોઈને આજે તમારું દીલ કંઈક નાખુશ થયું હશે? કદાચ તમને પોતાની પહેલાંની સાલખી યાદ આવી હશે? તમારી મીજબાનીઓની જાહો-જલાલી અને પરોણાઓનાં સત્કાર અને તમારા અત્યારનાં આ હાલ તમારું હૃદય ચીરતાં હશે? કેમ ખરું ના—”

જાણે જીવનનાં કોઈ ભુરા સ્વપ્નમાંથી ઝખકી જાગી ઉઠ્યો. હોય એવા શીસ્તુક સમું ઈસ્માઇલ હસ્યો, અને બોલવા લાગ્યો;

“સાચું સુખ દુઃખ શામાં છે એ જો તમને હું કહીશ, તો તમે માનશો પણ નહિ. તમે મારી ખીખીને પૂછો.

તે સ્ત્રી છે. જે તેને હૈયે હશે તેજ એ કહેશે. તમને એ બધું સત્ય સમજાવશે.”

મહેમાનોએ સ્ત્રીઓના પડદા તરફ નજર કરી.

“અમ્મા,” મહમદશાહ બોલ્યો, “પહેલાંની જાહોજલાલી પછીની આ શુદ્ધામી તમને કેવી લાગે છે?”

અમ્મા પડદા પાછળથીજ બોલી.

“હું અને મારા ખાવિંદ આ દુનિયાની જાહોજલાલીમાં સુખને શોધતાં પચાસ વર્ષ સુધી રહ્યાં. પણ અમને એ સુખ નજ મળ્યું. પણ હવે આ છેલ્લા બે વર્ષમાં-અમારી પાસે કશુંય રહ્યું નહિ અને અમે મજૂરનું શ્રમજીવી જીવન જીવતાં થયાં, ત્યારેજ અમને ખરું સુખ શામાં છે એ સમજાયું-ખરું સુખ મળ્યું. અને હવે તો અમને એટલો સંતોષ છે કે અમારી આ હાલત કરતાં બીજું કશુંય અમારે જોઇતું નથી.” મહમદશાહ અને તેના મહેમાનો આવા ગાંડા લાગતા પ્રત્યુત્તરથી વધારે આશ્ચર્યચકિત થયા. શેઠે પોતે, ગાંડાની જેમ અમ્માનું મ્હોં નિહાળવા દોડી જઇ પડદો ખસેડ્યો. ત્યાં તે અદ્ભુત વાણી, પોતાના જૈફ પતિની તરફ અમી ભરી, પ્રેમ દષ્ટિવડે આલોકતી અને મ્હોંમાંથી હાસ્યનાં અજબ જાદુ ભર્યા તેજ વેરતી ઉભી હતી. ઇસ્માઇલ પણ તેની સામે જોઇ તત્વજ્ઞાની સમું ગંભીર હસતો હતો.

અમ્માએ આગળ ચલાવ્યું.

“હું સાચુંજ કહું છું. જરાય મજાક નથી કરતી. પચાસ વર્ષ સુધી સુખને મેળવવા ખોટાં ફાફાં માર્યાં. પણ ન્યાં સુધી અમે ધનવાન હતાં, ન્યાં સુધી અમે સમૃદ્ધિને પારણે જૂલતાં હતાં ત્યાં સુધી તે નજ જડ્યું. પણ હવે ન્યારે અમે ગુલામ બની, મજૂરી કરી, પેટ ભરતાં થયાં; ત્યારે તો એવું પૂરેપૂરું સુખ મળ્યું કે હવે બીજી કાંઇ પણ આશા પૂરવી બાકી રહી નથી.”

મહેમાન—“પણ તમને આમાં શું સુખ જડ્યું.”

“કેમ ?” અમ્મા અજાણ્ય થઇ બોલી, “ન્યારે અમે પૈસાવાળા હતાં, ત્યારે અમને એટલી બધી જાંજળ હતી કે અમને એકબીજા સાથે આનન્દથી વાત કરવાનો પણ વખત નહોતો મળતો—અરે અલ્લાહને યાદ કરવાની પણ ઘડીભરની કુરસદ નહોતી, પરવાહ નહોતી. કોઇ મહેમાન આવ્યો કે શું ખવડાવશું ? શું ભેટ સોગાદ

આપણું ? આપણું સારું કેવી રીતે બોલાશે ? એવી હજારો પંચાત. અને મહેમાન ગયા કે અમારા મજુરોની દેખરેખ રાખવાની. અને આણું ખવાડતાં, તેમનાં શરીરમાંથી વધારેમાં વધારે કામ કઢાવવાની ચૂસવાની શીકર. એ શીકરમાંજ અમે અમારા માનવબંધુઓ સાથે નાલાયક વર્તન રાખી, પાપમાં પડ્યા. પછી ચોરની બ્હીક, જંગલી જનાવર પાક ન બગાડે તેની બ્હીક, આમ રાતની રાત ચિંતામાં ને ચિંતામાં ઊભાગરો કરી કાઢવી પડતી. જરાતરા પણ ઉધ આવી તો બધું બરાબર છે કે નહિ તેની ખાત્રી કરવા, જગીને દોડવું પડતું.

“આમ એક થયું કે બીજું ઉભુંજ હોય. અને વળી અમારા બે વચ્ચે મતભેદ ઉભા થાય તે તો જૂદા. કેરીનો પાક વધારે થયો હોય તો એ કહે “મારા ભાઈને ત્યાં મોકલ” અને હું કહું “મારા બાપને ત્યાં ખાવા જેવા છોકરાં છે ત્યાં મોકલીએ,” નજીવી બાબતમાં તકરાર આમ વધતી અને અમે વધારે ને વધારે પાપમાં ધસડાતાં. એવી રીતે એક ઉપાધિમાંથી બીજીમાં, એક પાપમાંથી બીજીમાં અમે ગબડતાં ગયાં, પણ અમને સુખ કે શાન્તિ નજ મળી—”

“અને હવે ?” કોઈએ પ્રશ્ન કર્યો.

“હવે ? હવે તો સવારમાં બહેલાં આનંદથી ઉઠી, વગર કંકાસે કામમાં ને કામમાં આખો દિવસ ક્યાં જાય તેની બબર જ રહેતી નથી-કારણ કે હવે અમારું કંકાસનું કારણ જ રહ્યું નથી. અમારા શેઠની કેમ સારી રીતે સેવા બજાવવી એના સિવાય બીજી કાંઈ ચિંતા નથી. અમારા ગજા પ્રમાણે કામ કરીએ અને તે પણ એવા નિશ્ચયથી કે અમારા માલીકને એનાથી ફાયદો થાય. અને કામેથી પરવારીને આવીએ કે અમારું ભાણું શેઠના રસોડામાં તૈયાર જ હોય. શિયાળામાં તાપણુંય હોય ને ગરમ કપડાં પણ મળે. હવે પ્રેમ ભરી વાતો પણ અમે કરીએ. એક બીજાને પીછાણવાનો પ્રયત્ન પણ કરીએ અને અલ્લાહની બંદગી કરવાનો વખત પણ મેળવીએ. અમારાં સારાં નસીબે

પચાસ પચાસ વર્ષે અમને આવું સુખ મળ્યું.” અમ્મા બોલી રહી. જાણે આકાશને આરેથી સરસ્વતી વાણી બોલી રહી હોય એમ. સંતોષ અને આનંદની પ્રતિમા સમી. પરંતુ મહેમાનો આને ઘેલછા સમજી હસવા લાગ્યા.

પણ ઇસ્માઇલ બોલ્યો.

“દોસ્તો ! હસો ના. આ મજાક નથી. પણ જીવનનું સત્ય છે. અમે પોતે પણ પહેલાં મૂર્ખા હતા. અને થોડાક પૈસા ગુમાવતાં દીલ્હીરીમાં ગમગીન રહી વૃથા શોક કરતા. પરંતુ ઈશ્વરે હવે અમને સત્ય બતાવ્યું છે. અને એ સત્ય અમારા આત્મ સંતોષને માટે નહિ પણ તમારાજ બલને માટે તમને સમજાવીએ છીએ.”

એક પચગમ્બરની જેમ એ ગાંભીર્ય ભર્યા વચન બોલ્યો. છતાંય મહેમાનોનું હસવું ચાલુ જ હતું. ગરીબાઇથી આ બન્નેને તેઓએ દિવાના થઈ ગયેલાં ધાર્યાં.

પરંતુ મુલ્લાં જીવનનું સત્ય જાણતા હતા. તે બોલ્યા.

“ખિરાદરો—આજ જીવનનું સત્ય છે. ગરીબીમાંજ ખરી અમીરી છે. પાક કુરાને શરીફમાં પણ એવુંજ લખ્યું છે.” મહેમાનું હાસ્ય શમ્યું. તે બધા એક જુદીજ ભાવનાના અમૃત પીવા લાગ્યા. અને વૃદ્ધ અમ્મા અને ઇસ્માઇલની શાન્ત, ગંભીર, તેજભરી, મુખમુદ્રા તરફ હૃદયનાં પ્રેમપ્રણામ કરવા લાગ્યા.

ક્ષણભંગુર વૈભવ

યુગ યુગ જૂની આ વાત છે : ધણાંયે વર્ષો પહેલાં સ્વર્ગનાં અમૃતખિન્દુ સમા કોઈ એક પ્રદેશમાં કૃષિપાલ નામનો કીર્તિ-વંત રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેના ખજાનમાં ન ગણાય એટલું ઝવેરાત ઉભરાતું અને તેના પ્રદેશ પ્રત્યેક દિશમાં નનન્દવનનાં ચોમર કુલડાંના સમી વૈભવની ફેરમ પથરાતી. તેના રાજ્ય સેવકોનો કાફલો ન્યારે દશેરાની સ્વારીમાં ફરવા નીકળતો, ત્યારે સહસ્ત્રરક્ષિ ભગવાન સવિતા નારાયણના આગમનનો કંઈક આછો અધુરો ખ્યાલ આવતો.

પરંતુ એ મહારાજા કૃષિપાલ પણ છેવટે મનુનો જ વંશ જ હતો. પામર માનવિ હતો અને કયા માનવીને પોતાની અખાધિત સંપત્તિને માટે ગૌરવ, અભિમાન નથી થતું ? તે તો એમ જ માનવા લાગ્યો કે પોતાના કરતાં ખીજે કોઈ પણ માણસ વધારે સુખી કે ભાગ્ય-શાળી નથી.

એના રાજનગરમાં વિશ્વમાં વંદ્ય એવા મહાત્મા ચૈતન્યાનંદ એક વેળા પધાર્યા તેમની વિદ્યા, બુદ્ધિ અને સદ્ગુણોનાં ઓજસ દિગંતમાં પ્રકાશી રહ્યા. તેની પ્રતિસ્પર્ધાઓ પણ તેની ન્યાય પ્રિયતાની પ્રસંશા, મુક્તકંઠે કરતા. તેની કીર્તીના ડંકા કૃષિપાલે પણ સાંભળ્યા હતા. એટલે તેણે મહાત્માને પોતાના મહેલોમાં આમંત્ર્યા.

રત્નજડિત સિંહાસનપર, સુંદર અવનવા રંગે પ્રકાશતા વસ્ત્ર અને આભૂષણોમાં શોભિતા મહારાજ કૃષિપાલે ચૈતન્યાનંદને ગૌરવથી પૂછ્યું: “હે મહાત્મા, મારા રાજ્યથી વધારે વૈભવશાળી રાજ્ય તમે કેમનુંયે નિહાળ્યું છે?”

“હા. જરૂર,” તત્વજ્ઞાનીએ સચોટ જવાબ વાળ્યો, કુદરતના મહારાજ્ય સમક્ષ તમારે તો શું બંધે તમારા જેવા હજારો રાજ્યો પાણી ભરે. સૌંદર્યના બાલ સમા ગેલતાં પક્ષીઓનાં મધુર નાદ, તમારી મહેલાતોમાં નાચતી નકલી વારાંગનાઓનાં કૃત્રિમ માન ભંગ કરતાં વધારે પવિત્ર નથી શું? અને રસીલી વનરાજીઓના રંગ તમારા આ બનાવટી રંગો કરતાં વધારે ચક્ષુરંજન નથી? અને આ તમારા ક્ષણિક હીરા-માણેક-વીગેરે ઝવેરાતો આકાશમાં યુગયુગથી ચમકતા તારાગણો આગળ શા લેખમાં? રાજન્! કુદરતની અગમ્ય, અનન્ત કળા આગળ, માનવિની બુદ્ધિ બધી ઝાંખી પડી જાય છે.”

આ સાંભળી કૃષિપાલ ઝંખવાણો થઇ ગયો. પણ તેણે શાન્તિથી પોતાના મનમાં વિચાર્યું “આ સાધુરામને મારા વૈભવનો ખ્યાલ આપવા માટે આ પૂરતું નથી એટલે એને અજાયબ કરવા બીજું જ કંઈ બતાવવું જોઈએ,” તેથી, તેણે જીતેલા પ્રદેશોની, અને તેની લોહી તરસી તલ્વારે દુશ્મનોની કરેલી કારમી કતલની વાત, પોતાના ઝવેરાતનો અપૂટ ખજાનો બતાવતાં બતાવતાં, કહી સંભળાવી અને છેવટે શ્રીસ્તુત્તને કહ્યું.

“તમે જગત ધણું જોયું છે. તો મને કહો કે જગતનાં સર્વ મનુષ્યોમાં વધારેમાં વધારે સુખી કયો માનવ છે?”

ચૈતન્યાનંદ—“ સર્વમાં સુખી તો મારી નજરમાં એક છે ”

“ અને તે કોણ ! રાજાએ આતુરતાથી પૂછ્યું—

“ અને તે ” ચૈતન્યાનંદ ધીમે ધીમે બોલ્યા “ તારા નગરથી દુર દુરનાં એક ગામડામાં રહેતો હતો એક ગરીબ માણસ.

કૃષિપાલ આ પ્રત્યુત્તર સાંભળી અચાનક અચંખામાં પડ્યો કારણ તેને ખાત્રી હતી કે મહાત્માજી તેનું પોતાનું જ (રાજાનું જ) નામ દેશે પણ આ વિચિત્ર શીત્સુકે તો એક અજાણી નમાલી વ્યક્તિને જ સર્વમાં વધારે સુખી ગણી.

“ તમે એ શા ઉપરથી કહો છો ? ” કૃષિપાલે પૂછ્યું.

“ કારણ એ જ, કે તે માણસે આખી જીંદગીભર તાઢ તડકો વેઠી, શ્રમજીવીનું જીવન ગુળથું છે, પોતાના દેશની અને દેશબાંધવોની નમ્ર પણ સુંદર અને સંગીન સેવા ઉઠાવી છે. ”

આ સાંભળી, પોતાનો ગુસ્સો મહા મહેનતે દબાવી કૃષિપાલ બોલી ઉડ્યો, “ અને શું મારી સુખ સાલ્યી તમારી ગણત્રીમાં જ નથી ? શું તમે વળ્યો છો તે માણસ મારા કરતાં પણ ચઢીઆતો છે ?

આનો ચૈતન્યાનંદે જવાબ વાળ્યો :

“ ઘણીકવાર એમ બને છે કે તવંગરો કરતાં, ગરીબીમાંજ સખડતો મનુષ્ય વધારે સુખી જીવન ગુજારે છે. આ લક્ષ્મીનો સર્વ વૈભવ ગમે તેટલો બળવાન પરંતુ એ ક્ષણભંગુર છે, અને કઈ પણ તેનો સર્વનાશ થઈ જાય એ ભલા ત્રિકાળજ્ઞાનીઓ પણ કહેવાને સમર્થ નથી. એટલે કોઈ માણસ સુખી છે કે દુખી છે એનો નિર્ણય તો એના મૃત્યુ પછી જ કહી શકાય ”

ચૈતન્યાનંદના આ શબ્દોમાં મહારાજા કૃષિપાલને જરાય વિશ્વાસ ન બેઠો. સાધુ જતા હતા. તેવામાં એ મનમાંજ બળકી રહ્યો.

“ આ મહાત્મા તો દિવાના થયા છે. જગતને માયા રૂપ ગણે છે, ખરું સુખ તો જીવીએ ત્યાં સુખી ખાઈ, પીને ચમન કરવામાં જ સમાયલું છે એ સત્ય, આવા લંગોટભર લમરાઓને ક્યાંથી મુઝે ? ”

ચૈતન્યાનંદની મુલાકાતની વાત તો રાજના મનમાંથી ક્યારનીય ખસી ગઇ હતી.

થોડાજ વખત બાદ, રાજનો એક પુત્ર શિકારે જતાં, દુર્ભાગ્યે ધાયલ થયો અને ઝખમની વેદનાથી વર્ષભર પીડાઇ મૃત્યુ પામ્યો. તેવામાં વળી ગુપ્તચરોએ મારતે ઘોડે આવી ખબર કહી કે તેમનો સમર્થ દુશ્મન કૃષ્ણરાજ એમના રાજ્યપર હલ્લો લાવવાની તૈયારી કરી વિગ્રહના સદેશા પાઠવી રહ્યો છે.

તરત જ પુત્ર શોકને બાળુએ મુકી, કૃષ્ણરાજ સામે મોઢું સૈન્ય લઇ કૃષિપાલને યુદ્ધના મેદાનમાં ઉતરવું પડ્યું. પણ દુશ્મનોના નિરંકુશ બળ આગળ તેની સેના લાચાર બની, કૃષ્ણરાજના સૈનિકોએ કૃષિપાલના લશ્કરને કાંપી નાંખી, રાજનગરપર સફળ હલ્લો કર્યો.

અને દુશ્મનના સિપાઇઓ કૃષિપાલનો અણમૂલ ખળનો છુંટવા લાગ્યા. મ્હેલના માણસોની કતલ થઇ, ઘરનાં ઘર તૂટવા લાગ્યાં અને આખાં નગરને અગ્નિની ભયંકર જ્વાલામાં સપડાવવામાં આવ્યું.

એક સૈનિકે કૃષિપાલને પકડ્યો અને તેને મારવા જતો હતો એવામાં, કૃષિપાલનો પુત્ર પિતાને બહારે ધાયો ને બોલી ઉઠ્યો: “ અને અડશોમાં. એતો રાજનગરના મહારાજધિરજ કૃષિપાલ છે ! ” આ સાંભળી સિપાઇઓએ મહારાજને ઓળખી કહાડ્યા અને તેને મારી નાખવાને બદલે લોખંડની જંજીરમાં જકડી, તેમના મહારાજ કૃષ્ણરાજ સમીપ લઇ ચાલ્યા.

પરંતુ તેજ વખતે મહારાજ કૃષ્ણરાજ પોતાની અપૂર્વ જીતની ખુશાલીમાં મહેશીલ ગાનતાનમાં મશગુલ હતો. એટલે હારેલા મહારાજ કૃષિપાલનું સ્વાગત કરવાની તેને કુરસદ નહોતી. તેણે તો મહારાજને ફાંસી દેવાનો હુકમ મોકલી આપ્યો.

શહેરના મધ્યસ્થ ચોકમાંજ મહારાજ કૃષિપાલને ફાંસી દેવાની તૈયારીઓ થવા લાગી તેને માટે ખાસ માંચડો ઉભો કર્યો તેનાપર ઉભો ઉભો કૃષિપાલ જીવનની છેલ્લી નજર જગત પર ફેંકી રહ્યો હતો.

એક વખતના વૈભવશાળી, પણ હવે તો પાયમાલ થયેલા પોતાના રાજનગરનાં ખંડિયેરા ભણી તેણે જોયું. બળાને ખાખ થયેલા, મ્હેલની ભસ્મના ઢગલાપર દષ્ટિપાત કર્યો ત્યારે શાની ચૈતન્યાનંદનાં શબ્દો યાદ કરી, અશ્રુભરી આંખે તે બોલી ઉઠ્યો.

“ ચૈતન્યાનંદ-ચૈતન્યાનંદ—”

આજ વખતે ફાંસીની સજાનો અમલ થતો જોવા કૃષ્ણરાજ પોતે પધારતો હતો તેણે આ શબ્દો સાંભળ્યા એનો અર્થ તે ન કરી શક્યો, તેણે કૃષિપાલને નીચે ઉતારાવી પૂછ્યું,

“ તું હમણાં શું બોલ્યો ? ”

કૃષિપાલ—“ હું તો ફક્ત એક શાની મહાત્માના નામનો ઉચ્ચાર કરી રહ્યો હતો તેણે મને એક સત્ય જણાવ્યું હતું જેનો ખરો સાક્ષાત્કાર હું આજેજ કહી રહ્યો છું. તે સત્ય આ જગતની બધી જાહોજલાલી કરતાં મહારાજ્યોની ધુરંધર શક્તિઓ કરતાં પણ વધારે કીમતી.”

અને તેણે ચૈતન્યાનંદ સાથે થયેલો સંવાદ કૃષ્ણરાજને કહી સંભળાવ્યો.

કૃષ્ણરાજને લાગ્યું કે “ આજ એનો પડતો દિ તો કાલે મારો ” તે પણ જગતનાં વૈભવોની ક્ષણભંગુરતા શીખ્યો, અને દયાભાવથી કૃષિપાલને છોડી તેનો જીવનભર સાથી થઈ રહ્યો. અને જ્યારે બન્ને જણા હાથમાં હાથ મીલાવી બહાર દોરતોની જેમ ત્યાંથી પ્રયાણ કરી રહ્યા તેજ વખતે ટોળાંની બીજી બાજુએ કેાઈ એક સાધુ ચાલ્યો જતો ગાતો હતો કે:—

“ યુન યુન મીટી મ્હેલ બનાયા, કેાઈ કહે ધર મેરા હય.

નહિ ધર મેરા, નહિ ધર તેરા, ચિડીયા રૈન બસેરા હય.”

લોકો કહેતાં કે એ સાધુ તો શાની ચૈતન્યાનંદ હતા.

જૂનો જ માનો

ધર્મો વળુવેલા કારમા કળિયુગની આ વાત છે. સત્યયુગના જમાનામાં પતિતોને પાવન કરતી નર્મદા ધો ધો વહી જતી હતી. કળિયુગની છાયા નીચે પણ સુરાંગનાના તેજ સમાં તેનાં જળ-ખિન્દુ મગજને જરા ઠંડક આપી ઉલ્લાસિત કરતા હતા. જાણે જૂનાં પાપોનો ભાર ઓછો થતો હોય ને!

તેના પુણ્યશાળી તટે રૈતીમાં રમતાં રમતાં કેટલાંક બાળકોને એક અનાજનો દાણો સાંપડ્યો. છોકરાંઓ ઘણાં ખુશ થયાં કારણ કે દેખાવમાં તો તે નજીવો દાણોજ હતો પણ તેનો અકાર તો આહણોને પ્રિય એવા મોદકથીય મોટો. એટલે એ નવિન દેખાતી ચીજ સાથેજ બાળકો રમવા લાગ્યા એજ રસ્તે જતા કોઇ મુસાફરની નજર પેલા અદ્ભૂત દાણા ઉપર પડી. અને તેમને પૈસાની લાલચ આપી એ રમકડું પડાવી લઇ, નગરના મહારાજને પુરાતન કાળની નવાઇ તરીકે ભેટ ધર્યો.

રાજ પણ એ અણમૂલ દાણાને જોઇ આશ્ચર્ય ચકિત થઇ વિચારમાં પડ્યો અને વિદ્વાનોને બોલાવી પૂછ્યું: “આ શી ચીજ છે તે મને કહો !”

વેદીયા ઘેર જેવા વિદ્વાનોને પુસ્તકોના થોથામાંથી એનો તોડ ન જડ્યો એટલે તે બધા તો વિચારના વમળમાં ગોથા ખાયા કરતા હતા તેવામાં એક મરઘીએ એ દાણાને જોઇ ઇંડુ સમજી, તેમાં ચાંચ મારી, એટલે અંદરનો ભાગ જોઇ, વિદ્વાનોની આંખ ખૂલી કે આતો અનાજનો દાણો છે.

શું વિદ્વાનો કરતાં બુદ્ધિહીન પ્રાણીઓ પણ વધારે ડાહ્યા હશે? તરત જ બધા રાજ પાસે દોડી ગયા અતે જગતમાં જાણે કાંઇ નવીન અપૂર્વ શોધ કરી હોય તેમ વધાર્ધ આપી કે: “આ તો એક અનાજનો દાણો છે,”

મહારાજ આ પ્રત્યુત્તર સાંભળી વધારે અશ્ચર્યચકિત થયા. અને વિદ્વાનોને ખીજું ફરમાન કર્યું: “આવડો મોટો દાણો ક્યારે અને ક્યાં પાક્યો તે કહાડો.”

પરંતુ પુસ્તકની પોથીઓ સિવાય વિદ્વાનોનો આસરો ક્યાં હતો? અને પુસ્તકોમાં એવા દાણાનું નામનિશાન પણ નહોતું જોયું છતાંય રાજ આગળ પોતાનો જ્ઞાન ભંડાર તદ્દન ખાલી નથી એમ બતાવવા આંખમીચી ચોપડીઓનાં પાનાં ઉથલાવી કહ્યું:

“અમને આનો જવાબ આ શાસ્ત્ર ગ્રંથોમાં નથી જડતો અને અમારા દુરંધર પુસ્તકોમાં એને વિશે કાંઇ ઉલ્લેખ નથી. કોઈ ખેડૂતને પૂછીએ તે કદાચ જાણતો હશે,”

રાજ વિચારમાં પડ્યો કે વિદ્વાનો જે વસ્તુ વિશે જાણતા નથી શાસ્ત્રોમાં જેનો ઉલ્લેખ નથી એવો આ ખેનમુન દાણો કયા જમાનામાં અને કયા ધાન્ય પ્રદેશમાં પાક્યો હશે? તેની આતુરતા વધી પડી

એટલે તેમણે ફરમાન છોડ્યું, જાણે રાજાઓ ફરમાનના ફતવા કહાડવાનેજ સંમત થાય ને !

તેમનો હુકમ થયો “ કોઇ ઘરડા ખેડૂતને મારી પાસે હાજર કરો ” તરતજ સિપાઇએ દોડધામ શરૂ કરી અને એક ખેડૂતને પકડી આણ્યો. કમરમાંથી વાંકો વળા ગયેલો, ચેતન વિહોણો સફેદ પૂણી જેવો બોબો, જેમ તેમ બે લાકડીના ટેકાથી અશક્ત ગતિએ ચાલતો ચાલતો રાજમહેલનાં વાતાવરણથી બંધીતો બંધીતો, મહારાજની સમીપ તે હાજર થયો.

રાજાએ પેલો દેવી દાણો તેને ખતાવ્યો. તેની આંખની દષ્ટિ-શક્તિ એટલી તો નબળી હતી કે તે દાણાને સ્પર્શ કરી જોયો અને રાજાએ પૂછ્યું: “ આના જેવો દાણો ક્યાં ઉગ્યો હશે તે તું કહી શકશે ? તે પોતે કોઇ દિવસ એવો દાણો વેચાતો લીધો હતો ? ” અથવા વાવ્યો હતો ? ”

ડાસો હતો બધી ખામીથી ભરેલો-એટલો બહેરો કે ચાર પાંચ વખત રાજના સિપાઇઓ જોરથી આ સવાલ પાછો કહી ભારે તો તે સવાલ સમજી શક્યો.

“ ના. ” છેવટે તેણે જવાબ આપ્યો, “ આના જેવો દાણો તો કોઇ દિવસ મેં મારા ખેતરમાં વાવ્યો નથી. ને ખરીલો પણ નથી. અમે તો બ્યારે દાણા લેતા ત્યારે અત્યારના જેવાજ દાણા અમને મળતા. તમે મારા વૃક્ષ બાપને પૂછો. તે કદાચ જાણતા હશે કે આવડો દાણો ક્યાં થતો હતો. ”

તરતજ તેના બાપને શોધવા સિપાઇઓને મોકલવામાં આવ્યા. તે ફક્ત એકજ લાકડીના ટેકાથી ચાલતો ચાલતો આવ્યો. રાજાએ તેને પણ દાણો ખતાવ્યો. પોતાનાં છોકરા કરતાં આ ખેડૂત વધારે સારી રીતે જોઈ શકતો હતો. તે બરોબર દાણો જોઈ રહ્યો એટલે રાજાએ પૂછ્યું.

“આના જેવો દાણો તારા વખતમાં કોઈ ઠેકાણે પાકતો હતો.”

“આવો દાણો તો મારા ખાવામાં કોઈ દિવસ આવ્યો જ નથી. તેમ મારા ખેતરમાં એવો દાણો મેં કોઈ દિ વાળ્યો પણ નથી.”

“ત્યારે એવડો દાણો કોઈ દિ તમે વેચાતો લીધો હતો.”

“ના—ના ખાપુ. વેચાતો ક્યાંથી લઈએ. અમારા વખતમાં “નાણું” ના “ચલણ” જ ક્યાં હતાં જે. દરેક માણસ પોતાનું જ અનાજ પકાવતા અને જે કોઈને વધારેનો ખપ પડે તો બીજા કોઈ પાસે લઈ લેતા.”

“ત્યારે આ દાણો ક્યાં પાક્યો હશે, તે તને ખબર છે?” રાજાએ પૂછ્યું.

“ના, મને ખબર નથી. અમારા વખતમાં અત્યાર કરતાં મોટા દાણા પાકતા અને વધારે રસાલ પણ ખરા. પણ આના જેવડા મોટા તો નહિ જ. આના જેવો તો કોઈ દિ આપણે ભાળ્યો નથી, મારા ખાપા છે, તેને કદાચ ખબર હશે. તે ધણીવાર વાત કરતા કે એના વખતમાં અમારા કરતાં મોટા દાણા પાકતા, અને વધારે લોટ આપતા. તમે એને પૂછો, એ તમને કહી શકશે.”

રાજાના સિપાઈઓ પાછા દોડ્યા. અને આ વૃદ્ધ ખેડૂતના આપને શોધી લાવ્યા. વગર ટેકાએ સહેલાઈથી, જીવાનની જેમ ચાલતો તે રાજાની તહેનાતમાં ખડો થયો, બાણે પોતાના ધરમાં જ ફરતો હોય તેવા રૂઆબથી, જરાયે ખીંધા વિના. તેની આંખનું તેજ આખી સભાને ચકિત કરી રહ્યું. તેણે રાજાનો પ્રશ્ન પહેલી જ વખતે સ્પષ્ટ રીતે સાંભળ્યો અને દાણા તરફ નજર કરી. યુગયુગથી ખોવાયેલી વસ્તુ પ્રાપ્ત થતાં જે આનંદ થાય, તેવા ઉલ્લાસથી તે ચોકખા અવાજે બોલ્યો.

“ધણે વર્ષે મેં આના જેવો દાણો જોયો” અને પોતાના મજબૂત દાંત વડે તેમાંનો એક ભાગ કાપી, આખવા લાગ્યો.

“આ ખરાબર તેના જેવાજ છે” તેણે ઉમેર્યું.

રાજા—“દાદા, આવો દાણો ક્યા જમાનામાં અને ક્યા દેશમાં પાકતો હતો?”

“મારા વખતમાં તો બધે આવાજ દાણા પાકતા,” એનાથી તો મારા જેવાં કેટલાંકના શરીર પોષાયો હશે.

રાજા:—“તમે આવા દાણા કોઈ ઠેકાણે વેચાતા લેતા કે આવા દાણા બધે પાકતા.

દાદા હસ્યા. “મારા વખતમાં તો કોઈ પણ માણસ દાણા જેવી પવિત્ર વસ્તુનું વેચાણ કરવાના પાપનો ખ્યાલ પણ કરતો નહિ. પૈસા થું છે એની અમને તો ખબર પણ નહોતી. દરેકના ખેતરમાં, પોતપોતાનાં ઘર જેટલો દાણો દરવર્ષે પડીજ રહેતો.

“ત્યારે દાદા,” રાજાએ પશ્ચ મૂક્યો. “તમારું ખેતર ક્યાં હતું અને આના જેવા દાણા તમે ક્યાં વાવતા?”

દાદા જોરથી હસી પડ્યા તેમને આ સવાલ કળિયુગના સ્વાર્થની મૂર્ખાઈ સમો લાગ્યો, તે બોલ્યા. “ધર્મિરની જમીન તેજ અમારું ખેતર—જ્યાં અમે ખેડીએ તે અમારી જ જમીન ગણાતી. અમારા વખતમાં કોઈ પણ એમ કહી શકતું નહિ કે ‘આ અમારી જમીન છે.’ ફક્ત “આટલું કામ મારું” એ જ કહેવાનો અમને અધિકાર હતો.”

“ત્યારે હવે મને ફક્ત બે જ સવાલનો જવાબ આપો.” રાજાએ કહ્યું, “પહેલો તો એ કે તે જમાનામાં જમીન આવો સુંદર, મોટો દાણો કેમ આપતી, અને હવે કેમ નહિ?—અને બીજો સવાલ એ કે તમારો પૌત્ર બે લાકડીના ટેકાએ ચાલે છે. તમારો છોકરો એકના ટેકાએ અને તમે પોતે ટેકા વગર સીધા ચાલી શકો

છો એનું શું કારણ ? તમારા ત્રણેમાં તમારા દેહની સર્વ ઇન્દ્રિયો વધારે શક્તિમાન છે. આ બધાનું શું ? ”

ગંભીર બની, જૂના જમાનાને યાદ કરી, સજળ નયને જુદું જોલવા લાગ્યો.

“ એ બધા અધઃપતનનું કારણ એ જ કે માણસો પોતાના શ્રમ ઉપર જ વિશ્વાસ રાખતા બંધ થયા. અને પારકા ઉદ્યમે જીવતા શીખ્યા. અસહતા જમાનામાં અમે ઇશ્વરના કુદરતી કાયદાને અનુસરી જીવન ગાળતા—પોતાના પરસેવાએ જે મળે તેમાં રાજી રહેતા અને સદા નિરાશ કરતી પારકી આશા કદાપિ રાખતા નહિ. ”

ખરે ! કવિ સાચું કવિ ગયો તે હિ નો દિવસાગતાઃ ।

ત્રણ પ્રશ્ન

તે નગરનો રાજા ઘણો વિચારશીલ અને વિદ્વાન ગણાતો અને અતિ-વિદ્વાને પણ વેદના કયાં ઝાઝી હોય છે ? ક્ષણે ક્ષણે અનેક તર્કો ઉભા થાય અને તેના નિવારણ વિના સુખે નિદ્રા પણ ન આવે. વિચારની માથાકૂટ અને શાન્તિનો સંપૂર્ણ નાશ, એનું નામ જ વિદ્વાને ?

એક વખત તે રાજાના મનમાં એવો તર્ક થયો કે જો ત્રણ પ્રશ્નનું યોગ્ય નિરાકરણ થાય તો એને સર્વ કાર્યમાં ફત્તેહ મળે એક તો એ કે કામ કરવાનો ખરો વખત કયો ? ખીજું—કોની વાત સાંભળવી, કેને દૂર રાખવા ? ખરો ખપનો માણસ કોણ ? અને ત્રીજું એ કે કયા વખતે કઈ ચીજ કરવી ઉત્તમ, અર્થાત્ સર્વોપયોગી વસ્તુ કઈ ?

રાજાએને વળી તર્ક કયા ત્યારે શું કરે ? ડાહ્યા ડમરા

વિદ્વાનોની સભા ભરે. ઇનામની કંઈક લાલચ આપે. બહુ થાય તો રાજ્યમાં ઢંઢેરો પીટાવે.

વિદ્વાનો આપવા માંડ્યા. અને જૂદા જૂદા વિચિત્ર જવાબો આપવા લાગ્યા.

કોઈ કહે કામ કરવાનો ખરો વખત કયો એ જાણવા આપણે આગળથી જ બાર-મહીના-વર્ષ બધાનું ખાનાવાળું એક પંચાગ તૈયાર કરવું અને તેનો અક્ષરે અક્ષર અનુસરી આપણું વર્તન રાખવું. આમ કરીએ તો જ યોગ્ય વખતે યોગ્ય કામ થઈ શકે, બીજો કહે આગળથી કોઈ કામનો ખરો વખત નિશ્ચિત કરવો અશક્ય છે. પણ નકામી મોજમઝાહમાં વખત ન ગુમાવતાં દરેક માણસે દરેક પળનું બારીક નિરીક્ષણ કરવું જોઈએ અને જ્યારે ખરો સમય આવે ત્યારે તદનુસાર વર્તન રાખવું જાઈએ. ત્રીજો કહે મહારાજ સાહેબ, થતા બનાવોનું ગમે તેટલું સૂક્ષ્મ અવલોકન કરે છતાં પણ એક માણસ કંઈ વખતે શું કરવું એ નક્કી કરી શકેજ નહિ માટે મહારાજ સાહેબે વિદ્વાનોનું એક મંડળ સાથે રાખવું તેથી હંમેશાં તેમને કામે આદરવાનો ખરો વખત જણાવ્યા કરે.

થોડા ડાહ્યાઓએ એવો અભિપ્રાય આપ્યો કે કેટલીક બાબતો એવી હોય છે કે આખા મંડળનો મત લેવા જાય ત્યાં સુધી થામે નહિ. તેનો તો તુરતાતુરત નીકાલ કરવો પડે કે આ ક્ષણે આ કામ શરૂ કરવું કે નહિ. પરંતુ એ નક્કી કરવા માટે આપણે આગળથી જ જાણવું પડે કે હવે શું થવાનું છે. એ ભવિષ્યજ્ઞાન ફક્ત જાદુ-ગરોને જ હોય છે, માટે મહારાજએ કોઈ જાદુગરની સલાહ લેવી.

સલાહ આપનારો પણ જાદુનો બડો શોખીન હોવો જોઈએ.

બીજા સલાહના જવાબો પણ આવાજ તરેહ તરેહના હતા. કોઈ કહે રાજાને વધારે જરૂર પ્રધાનોની છે; કોઈ કહે ધર્મગુરુઓની

કોઇ કહે વૈદ્યો ને હકીમોની-કોઇ ઘરા સૈનિકો તો જવાબે આપ્યો કે રાજાને લડવૈયાઓનીજ ખાસ જરૂર હોય.

હવે રહ્યો ત્રીજો પ્રશ્ન—કે વધારે ઉપયોગનું શું? વિગ્રહવિદ્યા, વિજ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞાન, ઇશ્વરની પૂજા—આમાંથી શું જગતને વધારે ઉપયોગનું છે. તુંડે તુંડે મતિભિન્ના એટલે એના પણ જૂદાજ જવાબ મળ્યા.

એ બધા વિવિધ પ્રકારના જવાબનો સરવાળો મહારાજાએ કર્યો તો નીકળ્યું શન્ય, એટલે પારિતોષિકની આશાવાળા વિદ્વાનો ખિચારા નાસીપાસ થઈ ગયા. અને રાજા પણ પોતાના પ્રશ્નોના નિરાકરણ માટે આતુર હોવાથી, તેણે એક ચોતરફ પ્રખ્યાત થયેલા રૂપિની સલાહ લેવાનું વાજબી ધાર્યું.

અને આ જગતના રૂપિઓ પણ કેવા? જેમ વધારે પ્રખ્યાત તેમ તેમના મગજનો ફોકો પણ ઔર. આ રૂપિ પણ ઘણા જાણીતા એટલે જંગલમાં જ રહે. ખૂબ કોઈ દિવસ જાય જ નહિ. અને ગરીબ લોકો સિવાય ખીજા કોઈને મળે પણ નહિ. એટલે રાજા પણ સાદો પોષાક પહેરી, આશ્રમથી દૂર જ ઘોડા પરથી ઉતરી, પોતાના અંગરક્ષકોને ત્યાં જ રાહ જોવડાવતા રાખી, પગપાળા આશ્રમ ભણી ગયા.

પોતાની ઝુંપડી ખૂબાર, રૂપિ જમીનમાં ખાડા ખોદતા હતા—રાજાને જોઈ, તેને રહેજ નીચી ડોક કરી, તેનું સ્વાગત કર્યું અને પાછા પોતાને કામે વળગ્યા. રૂપિ એટલા વૃદ્ધ અને શક્તિ વિહીણ હતા કે દરેક વખત ન્યારે કોદાળી વતી જમીનમાંથી થોડી માટી ખોદે કે તરત થાકથી શ્વાસ લેવા મંડી જતા.

રાજા તેની પાસે ગયો, અને બોલ્યો: “હે મહાત્મા તમારી ખ્યાતિ સાંભળી આપની પાસે ત્રણ પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરાવવા હું અત્રે આવ્યો છું, યોગ્ય વખતે ખરું કામ કરતા હું કેમ શીખી

શકું? કયા માણસો મારે વધારે ખપના છે? અને કયા બાબત ધણી અગત્યની છે—જેના તરફ હું માંડું ધ્યાન વધારે રોકી શકું?”

રૂપિએ રાજનાં આ વચન સાંભળ્યા—પણ કાંઈપણ જવાબ આપ્યા વિના હાથ વડે કપાળ પરથી પરસેવો લૂછી, પાછા ખોદવા લાગ્યા—

“તમે થાકેલા લાગો છો” થોડી વારે રાજ ખોલ્યો, “લાવો હું થોડું ખોદી આપું. તમે આરામ કરો”

“હીક, તમારો ઉપકાર થયો, બાઈ,” રૂપિ ખોલ્યા. અને જમીન પર જ આરામ લેવા બેસી ગયા.

રાજએ થોડુંક ખોદ્યા પછી પાછા પોતાના સવાલ રૂપિ આગળ મૂક્યા. પણ તેણે તો મૌન જ સાધ્યું. અને કોદાળી લેવા હાથ લાંબો કરી ખોલ્યા.

“હવે તમે આરામ લો હું ખોદીશ” પણ રાજએ એને કોદાળી નહિ આપી અને પોતે જ ખોદવા લાગ્યો. એક પછી એક એમ પળ વીતતી ગઈ અને ધીમે ધીમે સૂરજ પણ વૃક્ષની છાયાને પેલે પાર ક્ષિતિજમાં ડૂબવા લાગ્યો. છેવટે કંટાળી રાજએ કોદાળી જમીન પર ફેંકી દીધી. અને કહ્યું, “હું તો તમારી પાસે મારા ત્રણ પ્રશ્નોનાં જવાબ લેવા આવેલો છું. જે તમે ન આપી શકો એમ હોય તો મને કહી દો કે હું મારે ઘેર આવ્યો તેવો જ ચાલ્યો જઈ!”

પણ તેવામાં કોઈના દોડવાનો અવાજ સંભળાયો.

“આ કોઈ દોડતું અહીં આવે છે” રૂપિ ખોલ્યા, “ચાલો આપણે જોઈએ કે એ કોણ છે.”

રાજએ પાછળ ફરી જોયું તો એક દાઢીવાળો માણસ દોડતો દોડતો આશ્રમભણી આવતો હતો. પોતાના હાથ તેણે છાતી સરસા ડાબ્યા હતા અને તેમાંથી પુષ્કળ લોહીની ધારા વહી જતી હતી.

એવો તે પાસે આવ્યો કે ચક્કર આવવાથી, રાજના પગ આગળ જ તે જમીન પર નીચે પડી ગયો. તેની વ્યાકુળ સ્થિતિમાં હૃદય વેદનાની સ્પષ્ટ સંજ્ઞાઓ હતી. તરત જ રાજ અને રૂપિ અને તેના કપડાં કહાડવા મંડી ગયા. અને છાતી પરનો મ્હોટો ઉંડો જખમ તેમણે જોયો. અને તેટલી સફાઈથી રાજએ જખમ ઘોઈ નાંખ્યો અને તેમાં વનૌષધિ પૂરી પોતાના રમાલ વડે પાટો બાંધ્યો. પણ કેમ કરી લોહી તો વહેતું બંધ થાય જ નહિ. એટલે રાજ ઉંઠા લોહીથી તરબોળ પાટો પાછો કહાડી નાંખે, તેને ધૂએ અને પાછો બાંધે. આમ કેટલીક વાર કર્યું ત્યારે જ લોહી બંધ થયું અને તે અનણ્યો દર્દી શુદ્ધિમાં આવવા લાગ્યો. તરત રાજએ તેને પીવા માટે જંગલના ઝરાતું નિર્મળ પાણી આણી આપ્યું. તે પી, દર્દી જરાક શાન્ત થયો.

આ દરમિયાન, સૂરજ પણ પૂર્ણ અસ્ત થઈ ગયો હતો અંધાર થવા આવ્યું હતું. ગ્રીષ્મનાં અસહ્ય તાપ પછીની ઠંડક દેહને ઘણી પ્રિય લાગતી હતી.

રાજએ રૂપિની મદદથી તે ધાયલ દર્દીને આશ્રમમાં લઈ જઈ, પથારીમાં સૂવાડ્યો. ત્યાં તે આંખ મીંચી શાન્ત પડી રહ્યો. અને રાજ પણ આમ દિવસના કામથી અને બીમારની સેવાથી થાક્યો હતો. તેણે પણ જમીન પર જ લઈ આવ્યું, અને એવો તો ગાઢ નિદ્રામાં પડ્યો કે ઉંઠાળાની ટુંકી રાત ચાલી ગઈ તેનોય તેને ખ્યાલ ન રહ્યો.

સવારના મોડો ઉઠ્યો, ત્યારે કેટલીક વારે તેને ખ્યાલ આવ્યો કે પોતે કયા સ્થાનમાં અને કેવા સંજોગમાં સૂતો હતો, ત્યારે પેલા બીમાર માણસ પથારીમાં પડ્યો પડ્યો જ એને સામે આભાર ભરી દૃષ્ટિએ જોઈ રહ્યો હતો.

“ મને માફ કરજો ” તેણે રાજને ઉઠેલો જોયો ત્યારે, ધીમા અશક્ત અવાજે તે બોલ્યો.

રાજ આ અરજ સાંભળી વિચારમાં પડી, પૂછવા લાગ્યો, “ હું તો તમને ઓળખતો પણ નથી અને તમે મારો એવો તે શો ગુન્હો કર્યો કે આજે તમે મારી માફી માગી રહ્યા છો ? ”

“ તમે મને ભલે નહિ ઓળખતા હો ! ” પેલા દર્દીએ ઓળખાણ કહાડવા માંડી, “ પણ હું તો આપને સારી રીતે પીછાણું છું. તમારું ખૂન કરી, પોતાનું વૈર લેવાની અધમ પ્રતિજ્ઞા કરનાર હું તમારો કદો દુશ્મન છું. કારણ કે તમે મારા બાપનું ખૂન કરી, તેની બધી મિલકત જપ્ત કરી હતી—ગઈ કાલે જ મને ખબર થઈ કે આ રૂપિને મળવા તમે એકલા આવવાના હતા. એટલે તમે પાછા ફરો ત્યારે તમને મારી નાંખવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો હતો. પણ તમારી રાહ જોતાં તો આખો દિવસ ચાલ્યો ગયો. તમે પાછા ન જ ફર્યા. એટલે જે ઝાડીમાં હું છુપાયેલો હતો, ત્યાંથી તમને શોધવા હું બહાર આવ્યો. પણ અકસ્માત રસ્તે તમારા અંગરક્ષકો મળ્યા અને તેમણે મને તરત ઓળખી કહાડ્યો અને ધાયલ કર્યો, ત્યાંથી તો હું છટક્યો પણ જો કાલે તમે મારી સુંદર સેવા ચાકરી ન કરી હોત તો તો હું રામશરણુ જ થઈ જાત. મારો વિચાર તમને મારી નાંખવાનો હતો. પણ તમે તો ઉલટું મને જીવનદાન આપ્યું—”

તેની આંખમાં લાગણી ભર્યા આંસુ ઉભરાયા તેણે આગળ ચલાવ્યું “ પણ હવે મને જીવવાની આશા છે, એટલે તમે જો રજા આપો તો આખા જીવનભર તમારો ગુલામ થઈ, તમારી સેવા કરી ઉપકારનો બદલો વાળીશ. હે ઉદારાત્મા મને માફ કરશો. ”

હવે રાજએ દર્દીને બરાબર પીછાણ્યો. પોતાના કદા દુશ્મન સાથેની શત્રુતા આમ રહેલાઈથી દૂર થશે અને બન્ને પાછા દીલોબન દોસ્ત થશે એવી અને સ્વપ્ને પણ કલ્પના નહોતી. એથી રાજ

અત્યંત આનંદિત થયો અને પોતાના શત્રુને માફી આપી, વચન આપ્યું. “મારા હકીમો ને સેવકોને તમારી ચાકરી માટે મોકલીશ. અને તમારી મીલકત બધી પાછી સોંપી દઈશ.”

રૂપિ તો પ્રાતઃકાળના ઉઠી, સ્નાન સંખ્યા માટે જંગલના ઝરણાંએ તરફ ગયા હતા. રાજાએ હવે ખીમારની રજા લઈ, તે આશ્રમની બહાર પેલા સંતને શોધવા નીકળ્યો. જતાં પહેલાં, પોતાના પ્રશ્નોના જવાબ આપવા રૂપિને વિનંતિ કરવાની તેની ઈચ્છા હતી. તે બહાર નીકળ્યો ત્યારે રૂપિ તો ગઈ કાલે જ ખોદેલા ખાડામાં કુલના રોપા રોપતા હતા.

રાજા તેમની પાસે જઈ, બે હાથ જોડી, નમ્ર વિનંતિ કરતો બોલ્યો.

“હું હવે જતાં જતાં છેલ્લી વખત પ્રાર્થના કરું છું કે મારા પ્રશ્નોનું નીરાકરણ કરો.”

“તને તારા સવાલના જવાબ તો મળી ચૂક્યા છે” રૂપિ બોલ્યા,

“કેવી રીતે મળ્યા? તમે શું કહો છો તે હું સમજી શકતો નથી.”

“તું જોતો નથી,” રૂપિ બોલ્યા: “જો તેં મારી ઉપર દયા આણી, ખાડો ખોદવામાં અને મદદ ન કરી હોત અને પાછો તારે રસ્તે ગયો હોત, તો આ તારો દુશ્મન તારા પર ધા કરત, અને મારી સાથે ન રહેવા બદલ તું જીંદગીભર પસ્તાવો કરત. એટલે ખરો યોગ્ય સમય તો ન્યારે તું મારે બદલે જમીન ખોદતો હતો તે હતો. અને તારા અપનો માણસ હું પોતે હતો. અને માફ ભણું કરવું એ જ તારું કર્તવ્ય હતું. ખરી ઉપયોગની બાબત હતી.

પાછળથી ન્યારે પેલો માણસ દોડતો દોડતો આવ્યો, ત્યારે તો જે વખતે તું એની સેવા કરતો હતો તે જ ખરો યોગ્ય વખત

હતો. કારણુ જો એના ઝખ્મની સારવાર બરાબર ન થઇ હોત, તો એ તારી સાથે સદાહ કયાં વિના જ તારા દુરમન તરીકે મરણુ પામતો એટલે તે વખતે એ જ ખરો ખપનો માણસ હતો, અને તે જ કયું તે જ કર્તવ્ય હતું.

“આનો ભેદ મને બરાબર સમજાવો મહાત્મન” રાજાને સ્પષ્ટ સમજ ન પડવાથી પૂછ્યું:

“એટલું જ યાદ રાખવું બસ છે કે એક જ સમય અગત્યનો છે. અને તે વર્તમાન—જ્યારે આપણામાં સેવા કરવાની શક્તિ હોય છે. જે માણસ આપણી પાસે હોય તે જ ખરો ખપનો માણસ છે. કારણુ કે ભવિષ્યમાં બીજા કોઇ સાથે આપણે સંબંધ બંધાય કે નહિ તેની કોઈને પણ ખબર નથી હોતી. અને ખાસ ધ્યાન રાખવા જેવી, ઉપયોગની બાબત તો એ છે કે જે આપણી પાસે હોય તેનું બહું કરવું. કારણુ પ્રાણી માત્ર પર પ્રેમ રાખી તેનું બહું કરવા માટે જ ઇશ્વરે આપણને આ માનવ દેહ આપેલો છે.

જીવન

૬૨ દૂરના પ્રદેશમાં આ લોકકથા પ્રચલિત છે: બાળકો જ્યારે 'દાદી એક વાર્તા કહો'ની વિનંતિ કરે છે, ત્યારે ઘણીએ વેળા શ્રદ્ધાળુ દાદીમા કુમળા બાળકોને એ વાર્તા કહી સંભળાવે છે. કીર્તનકારો પણ ભક્તોની ભજનમંડળીમાં રામનામની ધૂન લગાવતાં સુંદર આલાપે આ કથા ગાય છે.

*

જગતનાં સર્જનકાળની એ વાત છે: ત્યારે ઇશ્વરે સમાજનું બંધારણ એવું રચ્યું હતું કે માણસોને જરાયે ઉદ્વેગ કરવાની જરૂર ન પડે. રહેવાને ઘર ન જોઈએ, પ્રહરવાને વસ્ત્ર ન જોઈએ, ખાવાને ખોરાક ન જોઈએ. એવું સાદું, પૃથ્વીના પ્રારંભકાળનું જીવન હતું.

અને ત્યારે સો સો વર્ષ સુધી મનુષ્યનાં આયુષ્યની દોરી લંબાતી અને માંદગીના કારમી વેદના ભર્યા અનુભવ પણ મનુજાઓને નહોતા સાંપડતા.

એવું જીવન તો કેટલાય યુગ સુધી વહી ગયું.

અને જ્યારે લોકોનું જીવન કેમ જાય છે એ જોવા, આકાશના બીતરમાંથી ઇશ્વરે દ્રષ્ટિ ફેંકી. ત્યારે જોયું કે સુખ અને શાન્તિ ભર્યું જીવન ગાળવાને બદલે, તેઓ તો કલહ અને કંકાસમાંજ પોતાનું જીવન પુરું કરતા. દરેક પોતાનીજ કાળજી રાખે, અને નવરો પડે કે બીજા સાથે લડે. તેઓએ આવું પાપમય વર્તન રાખી, જીવનના દાનને ઇશ્વરના આશીર્વાદને બદલે દાનવના શાપ સમુદ્ધાર બનાવ્યું.

ત્યારે ઇશ્વરે વિચાર્યું: “આ સર્વ અધઃપતનનું કારણ એજ કે બધા એકલપેટું જીવન જીવે છે. અને કાંઈ પણ કામ ન હોવાથી નવરા બેઠા નખખોદ વાળ્યા કરે છે.” માટે એ જીવનમાં પરિવર્તન કરવા ઇશ્વરે એવી રચના કરી કે ઉચ્ચ વિના જીવન અશક્ય બને. તેમણે પવન, જીવનને હરી લે એવા ઠંડા પવન પૃથ્વીપર મોકલ્યા અને માનવ દેહમાં બૂખની ભાવના મોકલી. એટલે ઠંડી અને બૂખની વેદનાથી બચવા, ધર બાંધવા પડે, જમીન ખેડવી પડે, ખેતી કરવી પડે અને આખું વર્ષ મહેનત મજૂરીમાંજ રહેવું પડે.

“ઉચ્ચમના મહામંત્રથી તેઓમાં ઐક્ય થશે.” ઇશ્વરે વિચાર્યું, “બધાને એક બીજાની જરૂર પડશેજ. દરેક માણસ કંઈ પોતાનાં હથિયાર ન બનાવી શકે, લાંકડા ન કાપે, કપડાં ન સીવે, ધર ન બાંધે. પણ એક બીજા સાથે હળીમળી, મદદ કરી, સુખી જીવન જીવશે. એથી તેઓ શીખશે કે જેમ વધારે ખંત અને સંપત્તિ ઉચ્ચ કરીએ તેમ વધારે સંપત્તિ પ્રાપ્ત થાય. આથી તેઓમાં ઐક્ય વધશે અને કલહનો નાશ થશે.”

એમ વખત વીતતો ગયો. જગતના જીવનમાં ઉચ્ચમનું મહા તત્ત્વ અત્ર સ્થાન ભોગવી રહ્યું. વળી પાછા જગતનું જીવન કેમ વહે છે એ જોવા ઇશ્વર પધાર્યા.

ત્યારે તેમણે જોયું કે પહેલા કરતાં પણ ખરાબ સ્થિતિમાં જગત

સખડી રહ્યું છે. સાથેજ કામ કર્યા વિના છૂટકો નહોતો એટલે બધા સહકારથી તો કામ કરતા, પણ ખરો સહકાર સાધતાં એ લોકો શીખ્યા નહોતા. માણસોનાં નાના નાના મંડળો પડી ગયા. એક મંડળી ખીજ પાસે કામ ખૂંચવી લેવાનો પ્રયાસ કરે. ખીજના કામમાં વિઘ્ન ઉભાં કરે-આમ નજીબા આંતર કલહમાં તેમનો સમય અને શક્તિ ખરબાદ થતાં. કલહ અને વેર વધતાંજ જતાં.

ત્યારેય જીવન શાપ સમાન હતું.

આમ હતાશ થઇ ઇશ્વરે ખીજ ગોઠવણ કરી. હવે ઇશ્વરે મૃત્યુની જાળ પૃથ્વીના માણસોપર ફેલાવી. કોઇનેય મરણની આગળથી ખબર જ ન પડે. ગમે તે વખતે અણધાર્યો સ્વધામ પહોંચી જાય.

ઇશ્વરની ધારણા હતી કે: “ સાગરનાં તરંગ સમું જીવન ચંચળ હોઇ, ગમે તે વખતે તે પંચમહાભૂતમાં ભળી જશે એ ડરથી માણસો ક્ષણભંગુર વૈભવની લાલસા છોડી, જીવનનાં ટુંકા સમયને કલહ-અને વેરથી કલુષિત થવા નહીં દે. ”

પણ ધરણીધરનું ધાયું અવળુંજ થયું. જગત તો વધારે સ્વાર્થી નિર્માલ્ય અને પાપી થતું ગયું હતું.

ટુંકી જીંદગીનો આનંદ પણ ટુંકો છે. અને મૃત્યુ પછી કે અચાત અધિકાર ભર્યા પ્રદેશમાં વિલીન થઇ જવાનું છે એ જાને માણસોની સ્વાર્થ બુદ્ધિને વધારે સતેજ કરી. બળવાનો નિર્બળોને તાણે કરી, જૂલ્મથી તેમને છૂંદવા લાગ્યા. અને તવંગરો, ગરીબો પાસેથી કામ કરાવી, પોતે આજસુ અને નિરહોગી થઈ પડ્યા. દલિત પ્રજાને શક્તિ ઉપરાંત કામનો ધસરડો ધસવો પડતો એટલે તેમનું જીવન વિશ્રાન્તિ વિનાનું, અશાન્ત, કંટાળાભર્યું થઇ પડ્યું. ગરીબ અને તવંગરના ભેદ વધારે તીવ્ર બન્યા અને સમાજનાં બન્ને વર્ગો વચ્ચે વૈમનસ્ય ઉભું થયું. એક ખીજમાંથી વિશ્વાસ ને પ્રેમ ચાલ્યા ગયા. તેને બદલે ક્રોધ અને ભય વધવા લાગ્યાં.

ત્યારે માનવજીવન વધારે દુઃખ ભર્યું હતું. અને જગત અધો-ગતિના માર્ગે પ્રયાણ કરી રહ્યું હતું.

આ સર્વ જોઇ ઇશ્વર મહાન ચિંતામાં પડ્યા કે મારી કળાનાં સુંદરમાં સુંદર અને સર્વોત્તમ સર્જનના આ કેવા ખૂરા હાલ ? એક અધન્ય પળે તો એમને એવોય વિચાર આવ્યો કે “ શંકરે જેમ ક્રોધાયમાન થઇ, ત્રીજા નેત્રનાં અગ્નિ વડે કામદેવને ભસ્માવશેષ કરી નાંખ્યો હતો, તેમ હું પણ મારી અદ્ભૂત શક્તિથી આખા જગતનો નાશ કરી, તેની ભભૂતિ અંગે લગાવી, માયાથી પર એવા કોઈ અગમ્ય પ્રદેશમાં અંતર્ધ્યાન થાઉં. ”

પરંતુ ખીજ પળે ઇશ્વરને જગતપરનો પ્રેમ સંબોધી રહ્યો:—
“ હે દેવ, એમ ક્રોધાયમાન ન થાવ. તમારીજ માયાનું ફળ તે જગત. એ તો તમારા બાળક સમું ગણાય. માટે તમે હજીય છેલ્લો પાસો ફેંકો. ક્રોધ તમને નજ શોભે. ”

એટલે પ્રેમસ્વરૂપ પરામાત્માએ છેલ્લો દાવ ફેંક્યો અને જગત પર વિધ વિધ પ્રકારના રોગનાં ખી વાવ્યાં. તેમને એવી આશા હતી કે જ્યારે વ્યાધિઓનાં દર્દથી માણસો પીડાતા થશે, ત્યારે નીરોગીઓ, રોગીઓનાં દેહ અને આત્માની સારવાર કરવી એ પોતાનો ધર્મ માનશે—તેમાંજ પોતાના આત્માનું કલ્યાણ જોશે. દયાની ભાવના તેમના ઝેરીલા જીવનમાં પરિવર્તન કરશે, કારણ કે રોગની ખડીક નીરોગીઓને પણ હોય.

આમ છેલ્લો પાસો નાંખી, કંટાળેલા ઇશ્વર દૂર થયા. અને વર્ષો પછી જ્યારે જગતના જીવનપર દષ્ટિપાત કર્યો ત્યારે જગતને તેણે સર્વનાશનાં પાવકમાં પ્રવેશ કરવાની તૈયારીમાંજ જોયું. જગતનો અધઃપાત શતમુખ થયેલ એમણે જોયો. જે રોગોનો ઇશ્વરી હેતુ, અધા માણસો દયા અને પ્રેમની ભાવનાથી એકત્રિત કરવાનો હતો,

તેણેજ તેમને વિખૂટાં પાડ્યાં. બીજા પાસે કામ કરાવવાની જેની શક્તિ હતી, તે જ્યારે માંદા પડતા ત્યારે નિર્બીજાને પોતાની સેવા કરવાની ફરજ પાડતા, પરંતુ નિર્બીજા બીમાર થયા હોય ત્યારે તેમની સેવા કરનાર કોઈ તૈયાર નહોતું. દલિત નિર્બીજા, પારકાની ફરજીયાત સેવા કરી એટલા તો અશક્ત અને જીર્ણ થઈ ગયા હતા કે તેમની પોતાની દેખરેખ રાખવાનું તેમને માટે તરત અસંભવિત થઈ પડ્યું. ગરીબોની માંદગીનાં દર્શનથી અને વેદનાની ચીસોથી ધનવાનોની મહેશીલોનાં આનંદમાં ખલેલ ન પડે, માટે ગરીબોનાં ઘર છેક ગામથી દૂર બંધાતા. ત્યાંજ યોગ્ય સારવાર વિના, વ્યાધિનાં રોગથી પીડાતા પીડાતા, યતીમો મરણ શય્યામાં અંતીમ નિદ્રા-સમાધિ લેતા તેમના પડછાયા પણ ધનવાનો સુખઃપ્રતિભાને તલમાત્ર સ્પર્શ નજ કરી શકે. ધનિકોની સહાનુભૂતિ તેમનાં દુઃખ કદાચ થોડાં ઓછાં કરી શકતે. પણ . . . . અને ધનવાનોનીય કેવી સેવા થતી ? ફરજીયાત કામ કરનાર ભાડુતી સેવકોમાં દયા ભાવ તો હોયજ નહિ. કદાચ તિરસ્કાર પણ હોય. ઘણાં તો વળી દરેક રોગને એપી સમજી ખડીકનાં માર્યાં, રોગીની પાસેથી દૂર નહાસતાં એટલુંજ નહિ પણ તેમની માવજત કરનારનો પણ સામાજિક બહિષ્કાર કરતા.

આવો પાપભર્યો ચિતાર જોઈ ઈશ્વરને કારી ધા લાગ્યો. જીવનનાં જુગારની બધી બાજુ તે હારી ગયા. એટલે કંટાળીને જગતને શાપ આપ્યો.

“જો ઉદ્ધમ-મૃત્યુ-માંદગી એ બધાંથી પણ જગતને ભાન ન થયું કે ખરું જીવન કેમ જીવવું તો પછી હજારો જાતનાં દુઃખ અને ઉપાધિનાં વર્ષાદ હું જગતપર વર્ષાવીશ. અને છતાંય ન શીખે તો...”

આમ જગતપર જેને વૈરાગ્ય નિપજ્યો છે એવા ઈશ્વરે મનુષ્યોને પોતાનુંજ ફોડવા એકલા મૂક્યા.

અને આ જીવનનાં દુઃખ અને વેદનાનો કડવો અનુભવ કરતાં કરતાં જગત શું શીખ્યું ? આપણે હજીયે ક્યાં જાણ્યું કે આ જીવન એકને માટે આરામ તો બીજાને માટે ગુલામીની જાંજીર સમું ન હોવું જોઈએ ! મૃત્યુના અનંત પડછાયા જોતાં જીવનની પ્રત્યેક પળ આપણે પ્રેમ અને સહકારમાં જ ગાળવી જોઈએ એ આપણે ક્યાં શીખ્યા છીએ ? જીવનની કારમી વેદનાઓ આપણને સેવા અને પ્રેમના મંત્ર ક્યાં સુણાવે છે ?

શું કોઈ દિ, કોઈ સમિત્રમાં પાપી જગતને બાળી, ભસ્મ કરી, તેની ભયંકર ભક્ષિતિ અંગે બગાવી, વૈરાગી થવાનો વિચાર ધમ્મર હજીયે કરી રહ્યા છે ?

શ્રી. ચાં પ શી ઉ દે શી કૃ ત
જંજીરને ઝણકારે

શૌર્ય અને પ્રેમરસથી
ભરપુર સુંદર સચિત્ર
નવલકથા. તમારે દેશ-
ભક્તિનો અણુમોલ પાડ
શીખવો હોય : આત્મ
અભિધાનનાં મુલ્ય આંકવાં
હોયતો તમારે આ નવલ
કથા જરૂર વાંચવી પડશે

કીંમત ૧-૪-૦
સચિત્ર * પાકુપુઠું

શ્રી. ચાં પ શી ઉ દે શી કૃ ત
તા તી ત દ્વા ર

રાજપુતયુગની અણુનમ
ટેક, અડગ સ્વામિભક્તિ
અણુમોલ માતૃસ્નેહ
તીવ્ર સ્વદેશાભિમાન
કર્તવ્ય પાત્રન અને સ્નેહ
વચ્ચેનું વિકટ મંથન
વિગેરે પ્રસંગો તમારા
હિલને હચમચાવી મુકશે

કીંમત ૧-૪-૦
સચિત્ર * પાકુપુઠું

આહુતિ

શ્રી. પ્રેમચંદ્રની ટુંકી વાર્તાઓ

કે ટ લા ય અ ભિ પ્રા યો માં થી ફ જા એ ક જ

૧૧૨ પૃષ્ઠ

હીરંગી કવરબેજ

કર્તાનો સુંદર ફોટો

કીંમત ફક્ત ૮ આના

શ્રી. પ્રેમચંદ્રની કળાનો સુંદર નમુનો

ગરીબાઇ છે; એ વાતમાં નીતિમાં ચુસ્ત

રહેનાર બીજાને સુધારનાર પાત્ર છેવટે

કેમ ગળ્યડી પડવા તત્પર થયું, ને તેનાથી

સુધરનાર તેને કેમ સુધારે છે. એ સુંદર

માનસિક પ્રશ્નરણ કરેલો છે. “સાહિત્ય”

સી. જ મ ના દા સ ની કં પ ની સું બ ઈ ર

